

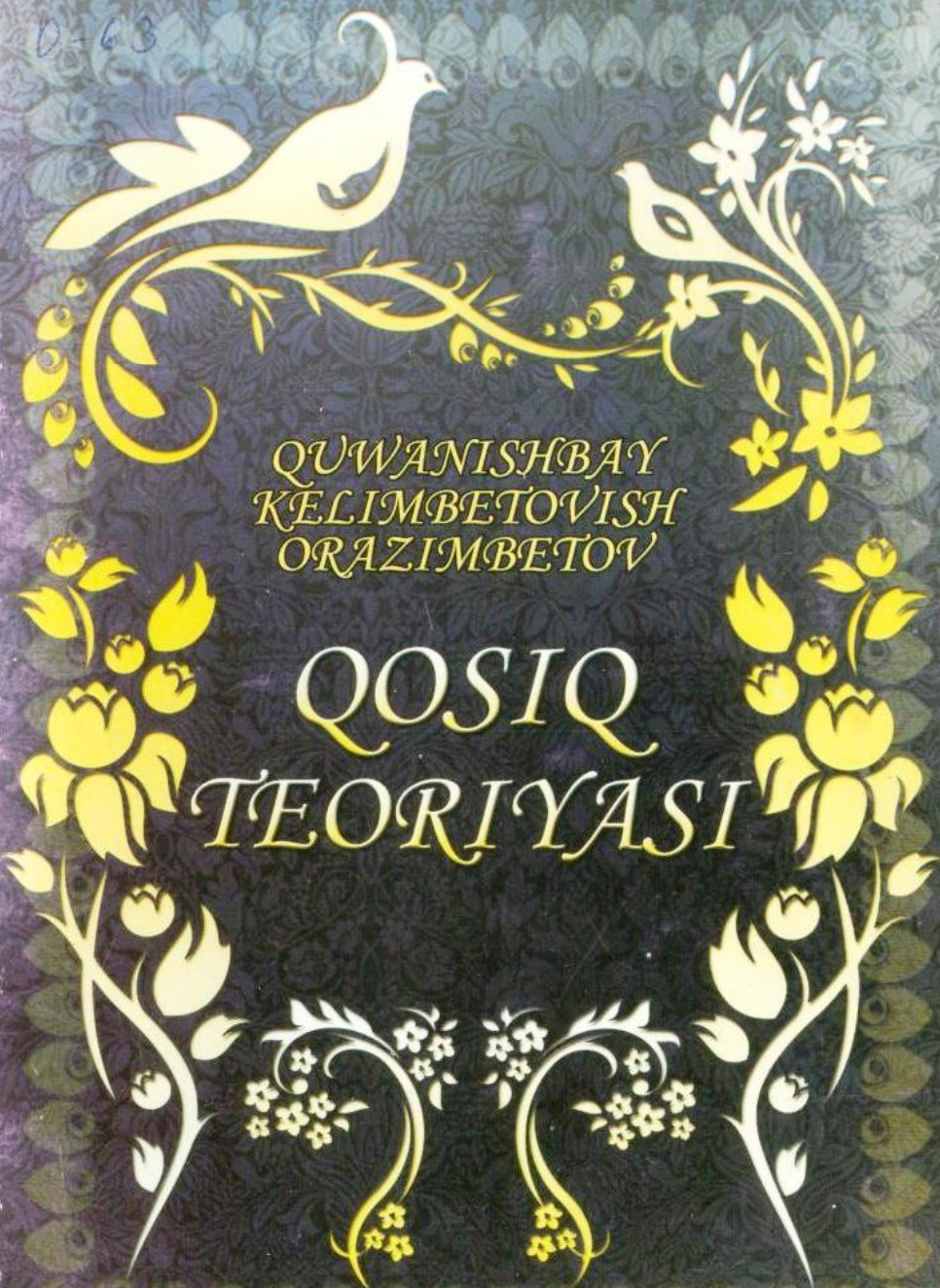

ISBN 978-9943-06-294-8

9 789943 062948

83-3/838-68
D-63

QUWANISHBAY
KELIMBETOVISH
ORAZIMBETOV

QOSIQ TEORIYASI

83-21088-08/
0-63

QUWANISHBAY KELIMBETOVISH
ORAZIMBETOV

QOSIQ TEORIYASI

Periy

Toshkent — 2010

Q.Orazimbetov
Qosiq teoriyasi
Oqiw qollanba. Tashkent, 2010, 88 bet.

Bul oqiw qollanbada a'debiyat teoriyasinin' bir bo'limi bolgan qosiq teoriyasi u'yreniledi. Studentlerge qosiq qurilisi tarawinda qollanilatug'in atamalar haqqinda tu'sinik beriledi. Irg'aq, uyqas, o'lshe'm, ba'nt siyaqli qosiq qurilisi elementleri teoriyalik sipatlanadi. Bul ushin qaraqalpaq poeziyasi u'lgilerinen tiyisli misallar keltirilip talqilanadi, teoriyalik baza sipatinda h'a'zirgi a'debiyattanaw ilimi jetiskenlikleri paydalaniladi.

Qollanbanin' aldina qoyilgan waziypa studentlerde a'debiyat teoriyasi boyinsha bilim tiykarlarin payda etiwge, olardin' qosiq tekstlerin erkin talqilay aliwina erisiw, shig'arma formasin h'a'm onı quraytug'in elementlerdi bir birinen ajrata alıw, olarg'a teoriyalik talqi jasaw ko'nlikpelerin payda etiw.

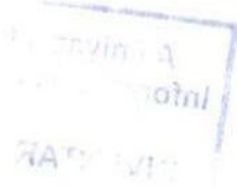
Oqiw qollanba joqari oqiw orınlarınin' filologiya h'a'm shet tilleri fakultetlerinin' studentleri, aspirantları, sonday-aq a'debiyat teoriyasi menen qizig'ıwshılarg'a arnalgan

Juwapli redaktor: **B.To'xliyev** – filologiya ilimlerinin' doktorı, professor
Pikir bildiriwshiler:

F.Salayev – filologiya ilimlerinin' kandidati

Q.Yusupov – filologiya ilimlerinin' kandidati

Oqiw qollanba Berdaq atındag'ı Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti oqiw-metodikalıq ken'esinin' 2007-jıl 30 avgust ku'ngi ma'jilisinde talqılandı h'a'm baspadan shig'arıwg'a usınıldı.

ББК 83+83.3(5Y-6K/K)

ISBN 978-9943-06-294-8

© Alisher Navoiy nomidagi
O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti

Q.Orazimbetov
She'r nazariyasi
O'quv qo'llanma. Tashkent, 2010, 88 bet

Mazkur o'quv qo'llanmada adabiyot nazariyasining bir bo'limi bo'lgan she'r nazariyasi o'rganiladi. Talabalarga she'r tuzilishi tadqiq qilinganda qo'llaniladigan atamalar haqida izoh beriladi. Ritm, qofiya, vazn va band singari she'r bo'laklari nazariy asoslanadi. Qoraqalpoq poeziyasi namunalaridan tegishli misollar keltirilip tadqiq qilinadi, nazariy manba sifatida hozirgi adabiyotshunoslikning yutuqlari foydalaniladi.

Qo'llanmaning asosiy vazifasi talabalarning adabiyot nazariyasi bo'yicha bilim asoslarini namayon qilishi, she'r matnlarini tadqiq qila olishi, she'r shakli va uning bo'laklarini bir biridan farqlay olishi, ularga nazariy talqin qila olishiga erishish.

O'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlarining filologiya va chet tillari fakultetlarining talabalari, aspirantlari va adabiyot nazariyasi bilan qiziquvchilarga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir: f.f.d. prof. **B.To'xliyev**
Taqrizchilar: f.f.n., dots. **F.Salayev**
f.f.n. dots. **Q.Yusupov**

O'quv qo'llanma Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti o'quv-metodik kengashining 2007-yil 30-avgustdagi majlisida tasdiqlangan va nashr qilishga tavsiya etilgan.

К.Оразымбетов

Теория стиха

Учебное пособие. Ташкент, 2010, 88 стр.

В данном пособии изучаются вопросы теории стиха как предмет, которые являются одними из разделов теории литературы. Изучаются теоретические аспекты ритма, рифмы, метрики и строфы на примере каракалпакской и мировой поэзии, в контексте достижений современного литературоведения. Дается краткий терминологический словарь по стихосложению.

Основной целью пособия является дать студентам более широкие теоретические знания о стихосложении, выработать навыки у студентов анализа стихотворных текстов.

Учебное пособие предназначено для студентов, магистрантов и аспирантов филологических факультетов вузов, а также для всех тех, кто интересуется вопросами стихосложения.

Ответственный редактор: д.ф.н., проф. **Б.Тухлиев**

Рецензенты:

к.ф.н., доц. **Ф.Салаев**

к.ф.н., доц. **К.Юсупов**

Учебное пособие обсуждено и рекомендовано в печать на заседании Учебно-методического совета КГУ им. Бердаха от 30 августа 2007 года.

MAZMUNI

Kirisiw.....	6
Irg'ak.....	16
Uyqas xa'm onin' tu'rleri.....	26
Uyqastin' mazmung'a qatnasi.....	50
O'lsheh haqqinda tu'sinik.....	61
Ba'nt ha'm onin' tu'rleri.....	65

MUNDARIJA

Kirish.....	6
Ritm.....	16
Qofiya va uning turlari.....	26
Qofiyaning mazmunga aloqasi.....	50
Vazn haqida tushincha.....	61
Band va uning turlari.....	65

СОДЕРЖАНИЕ

Введение.....	6
Ритм.....	16
Рифма.....	26
Отношение рифмы и содержания.....	50
Метрика.....	61
Строфа и его виды.....	65

KIRISIW

Jobası

1. Qosıq teoriyası pa'ni h'aqqında tu'sinik
2. Qosıq teoriyası pa'ninin tarawları
3. Qosıq teoriyasının izertleniwi
4. Qosıq qurılısına baylanışlı atamalar h'a'm olardın so'zligi

Qosıq qurılısı teoriyası pa'ni a'debiyat teoriyasının en' quramalı tarawlarınin' biri bolıp, ol qosıq penen jazılatug'ın shıg'armalarda ırg'aq, uyqas, o'lshe, ba'nt sıyaqlı ma'selelerdi izertleydi. Bul elementler qosıqtın' sırtqı formasın quraydı, onın' emotsionallıq ta'sirshen'ligin ta'miyinleydi. Sebebi, sırtqı forma arqalı oqıwshıda qosıqqa degen da'slepki mu'na'sibet, ko'z qaras payda boladı. A'yne sırtqı forma qosıqtın' estetikalıq ta'repin payda etedi.

Biz atap o'tken qosıq qurılısı elementlerinin' h'a'r birinin' qosıqta o'z ornı, wazıypası bar. Ma'selen, ırg'aq - bul qosıq qurılısının' en' u'lken elementi. Uyqassız qosıq bolıwı mu'mkin, biraq ırg'aqsız bolmaydı. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiyatındag'ı erkin qosıq, nasırıy qosıq sıyaqlı shıg'armalar bug'an misal bola aladı. Sebebi ırg'aq poeziyanın' ta'biyatına ta'n qubılıs. Qara so'z a'dette h'esh qanday poetikalıq ırg'aqsız oqılatug'ın bolsa, poeziyanın' ırg'aqsız oqılıwı mu'mkin emes. Bunday jag'dayda ol o'zinin' pu'tinliginen de, ma'nisinen de ayırılıp, ta'sirsiz qurı ga'pke aylanadı. ırg'aq qosıqtı tek g'ana belgili bir tınıs, intonatsiya menen oqılıwın ta'miyinlep qoymastan, og'an muzikalılıq, emotsionallıq, estetikalıq ta'sirshen'lik te bag'ıshlaydı. Mine, ırg'aqsız qosıq bolmaydı degende birinshi gezekte usılar na'zerde tutiladı.

Uyqas, a'sirese, tu'rkiy xalıqlar poeziyasında, sonın' ishinde qarakalpaq poeziyasında a'zelden-aq qosıqtın' en' tiykarg'ı elementlerinin' biri sıpatında tanııp kelgen. Bizin' poeziyamızdın' uyqasqa bay bolıwı, shayırlardıń bul tarawdag'ı izleniwshiligi de a'yne usıg'an baylanışlı. Bunı tu'rkiy poeziyanı izertlewshiler - M.V.Jirmunskiy, I.B. Stebleva, M.K.Xamraev, Z. Axmetov, U. Tuyshiev h'a'm basqalar tastıyıqlag'an. Sonday-aq onı qaraqalpaq klassik a'debiyatı misalında da, h'a'zirgi poeziyada da ko'riwge boladı.

En' sheber, poetikalıq talg'amı ku'shli shayırlar o'z shıg'armalarına qarısıp ketken uyqas tan'lag'an. Ol shıg'armag'a ayırıqsha ko'rkemlik

bag'ıshlaydı. Uyqas qurılısı, jasalıwı boyınsha bir neshe tu'rlerge bo'linedi. Quramalı uyqas, a'piwayı uyqas, sırtqı uyqas, ishki uyqas, da'stu'riy uyqas, seslik uyqas h'a'm t. b. Uyqastın' qosıqtag'ı xızmeti, onın' qosıq qurılısının' basqa elementleri menen baylanısı jo'ninde de qosıq qurılısın izertlewshiler ta'repinen h'a'r qıylı pikirler ayılğ'an. ırg'aq qosıq qurılısının' en' u'lken elementi bolg'anı menen uyqassız o'zinin' bir tegisligin, muzikalılıg'ın saqlay almaydı. Ba'nttin' payda bolıwında da uyqas tiykarg'ı xızmetti atqaradı. Ba'ntti to'rt qatarlı, bes qatarlı h'a'm tag'ı tasqa dep bo'liwimiz uyqastın' belgili bir sistemag'a tu'sip uyqasıp keliwine baylanışlı. Usınnan kelip shıqqan h'alda uyqastın' anıqlaması ju'zege shıg'adı. «Uyqas- bul ba'nttin' payda bolıwında sho'lkemlestiriwshilik xızmet atqaratug'ın h'a'r qanday seslik qaytalawlar»¹.

O'lshe- bul qosıqtın' en' tiykarg'ı elementi. Sebebi qaraqalpaq poeziyasın aytayıq, arab poeziyasınan yamasa orıs poeziyasınan ajıratıp turatug'ın, a'yne usı o'lshe, yag'nıy qaraqalpaq poeziyasının' barmaq o'lsheinde jazılatug'ın bolıp tabılardı. Du'nya xalıqları poeziyasında h'a'r qıylı atamada atalg'anı menen tiykarınan bes tu'rli o'lshe bar. Olar - barmaq (sillabika) o'lshe, aruz o'lshe, sillabika-tonika o'lshe, tonika o'lshe h'a'm metrika o'lshe. Bul o'lshe, barmaq o'lshe qosıq qatarında buyınlardıń sanınin' ten'ligine qurılsa, aruz o'lshe qatarlardag'ı buwınlardıń soziln'qı yamasa qısqaqlıg'ına qurıladı. Yag'nıy birewinde buyınlardıń sanı, ekinshilerinde sapası tiykarg'ı xızmetti atqaradı.

Ba'nt qosıqtı prozadan ayırıwshı tiykarg'ı belgilerdin' biri. Sebebi, qosıq ba'ntke bo'linedi, qara so'z bo'linbeydi. Prozada bir yamasa bir neshe so'zler quramınan payda bolg'an ga'p sintaksistlik birlik dep qaralsa, qosıqta h'a'r bir ba'nt bir sintaksistlik birlik dep esaplanadı. Mine, usı ba'ntte shayırdın' ulıwma shıg'armada aytajaq bolg'an pikirinin' bir bo'legi ja'mlesedi. Ba'nt qosıq qatarlarınin' belgili bir sistemada uyqasıwınan payda boladı h'a'm usınnan ba'nttin' tu'rleri ju'zege keledi. Tu'rkiy xalıqlardıń a'debiyatında eki qatarlı qosıqtı masnaviy, to'rt qatarlı qosıqtı murabba, bes qatarlı qosıqtı muxammas dep ataydı. A'lbette, bular ma'zi atamalar emes. Olardıń jasalıw printsipleri, kriteriyaları a'sirler boyı qa'liplesken. Sonlıqtanda

¹ Jirmunskiy V.M. Rifma, ee istoriya i teoriya, Petrograd, 1923, str. 9

olar lirikanın janrlıq tu'rleri da'rejesine erisken. Batıs a'debiyatındag'ı sonetler menen oktavarlar, Shıg'ıs a'debiyatındag'ı rubayılar menen muashshaqlar da ba'ntlik qurılısının o'zinsheligine baylanışlı o'z aldına janr bolıp jetilisen. Demek, ba'nt poeziyada tek forma elementi bolıp qalmastan onın mazmunına da, janrlıq o'zinsheligine de so'zsiz ta'sir jasawshı qosıq qurılısının bir bo'legi.

Solay etip, qosıq qurılısının elementleri bolg'an- ırg'aq, uyqas, o'lshe, ba'nt usınday qa'siyetlerge h'a'm o'zinsheliklerge iye. Olardın h'a'r birinin o'zinin jasalıw, qaliplesiw basqışları bar. Olardı anıqlaw a'dewir quramalı h'a'm ulken teoriyalıq tayarlıqtı talap etedi. Sonlıqtanda qosıq qurılısın izertlewge tek qarakalpaq a'debiyatında g'ana emes, al ulıwma du'nyalıq a'debiyatta ju'da az sandag'ı ilimpazlar bel baylaydı. Orıs a'debiyatında qosıq qurılısın izertlew menen B.V.Tomashevskiy, V.M. Jirmunskiy, I.B. Stebleva, M.L. Gasparov sıyaqlı ilimpazlar shug'ıllang'an. A'sirese, akademik M.L. Gasparov h'a'zirgi da'wirde du'nya ju'zlik a'debiyatta usı bag'dardag'ı en' jetik qa'nigelerdin' biri. Ilimpazdın « Metrika v russkom stixе», Moskva, 1982, «Osherk istorii russkogo stixa, Metrika, Ritmika, Rifma, Strofika», Moskva, 2000, «Russkiy stix nachala XX veka v kommentariyax», Moskva, 2001, miynetleri qosıq qurılısına arnalg'an en' klassikalıq jumislardan esaplanadı. Ilimpaz bul miynetlerinde qosıqtı pu'tin bir sistema sıpatında qarastıradı. Ilimpazdın pikirinshe barmaq o'lsheinde jazılğ'an qosıqlarda tek buwın sanı esapqa alınbastan, sesler de qatan a'h'miyetke iye. Qosıqta ziyat ses bolıwı mu'mkin emes. Bul qosıq ta'biyatına qayshı keledi. Qosıqtın en' baslı elementi bolg'an ırg'aq ziyat sestı qabıllamaydı. Sonday-aq ilimpaz son'g'ı miynetinde qara so'z benen jazılğ'an qosıq, verlibr yamasa erkin qosıq, ırg'aqlı, uyqaslı proza menen aq qosıq, yarım uyqaslı qosıq sıyaqlı tu'siniklerge ken' tallaw jasap, olardın orıs a'debiyatında tutatug'ın ornı, poetikalıq qa'siyeti h'aqqında ken' talqıyn jasaydı².

I. B. Steblevanın «Razvitie tyurkskix poeticheskix form v XI veke», Moskva, «Nauka», 1971, «Ritm i smysl v klassicheskoy tyurkoyazishnoy poezii», Moskva, «Nauka», 1988 dep atalatug'ın miynetleri tek qosıq teoriyası ko'z qarasınan g'ana emes, al eramızdın X-XI a'sirlerine tiyisli bolg'an jazba esteliklerdi izertlew,

² Gasparov M.L. Russkiy stix nachala XX veka v kommentariyax, M., «Fortuna Limited», 2001, str. 12-19

olardı transkriptsiyalaw, orıs tiline awdarıw, h'a'r bir tekstke tu'sindirme beriwı boyınsha da ju'da ulken miynet bolıp tabıladı. Sonday-aq bul jumısta erte da'wirdegi tu'rkiy jazba esteliklerdin' qosıq qurılısı, strukturası menen ko'rkem forması, poetikalıq tili izertlenedi. Tu'rkiy poeziyanın bilimdanı sıpatında I. B. Stebleva uyqastın da'slepki tu'rleri, onın poetikası ma'selelerin izertlew menen birge onı h'a'zirgi da'stu'riy uyqas penen saıstıradı. Uyqastın da'slepki forması sıpatında seslik uyqastın da xızmet atqarg'anın, olardın jazba esteliklerde o'nimli qollanılğ'anın ayırıqsha atap o'tedi. Ilimpazdın bul miynetı tu'rkiy poeziyada ko'rkem forma menen qosıq strukturasını o'siw evolyutsiyasın anıqlawda teni tayı joq bahalı miynet bolıp tabıladı.

B.V. Tomashevskiydin 2001-jılı Moskvada baspadan shıqqan «Teoriya literaturı» sabaqlıg'ı da a'debiyat teoriyası bag'darındag'ı son'g'ı da'wirdegi ulken jan'alıq boldı. Durıs, sabaqlıq en' birinshi ma'rtebe 1925-jılı baspadan shıqtı. Sonnan 1930-jıl'g'a shekem ol 6 ma'rtebe qayta basıldı. Ilimiy ja'ma'a'tshilik ta'repinen o'z da'wirinin en' ullı qubılıslarının biri sıpatında ta'n alındı. Biraq 30-jıllardag'ı repressiya bul kitaptı da, onın avtorın da shetlep o'tpedi. Avtor h'a'm sabaqlıq formalizm h'a'm strukturalizmde ayıplanıp, onın joqarg'ı oqıw orınlarında oqıtılıwına tiyım salındı. Avtor Leningrad ma'mleketlik universitetinin a'debiyat kafedrasınan jumıstan aydaldı. Biraq ayırıqsha talantqa iye adamlar qaysı tarawda bolmasın o'zin ko'rsete alatug'ın so'zsiz. B.V. Tomashevskiy bunnan keyin Leningrad temirjolshılar institutına barıp matematikadan sabaq beredi. Ilimpazdın matematika ilimin de teren iyerip alg'anlıg'ı sonshellı, son' qaytadan filologiya tarawına o'tpekshi bolg'anda studentler og'an en' jaqsı oqıtıwshı sıpatında instituttan ketpewin o'tinish etken. Mine, usı sabaqlıq aradan 70 jıl o'tkennen keyin qaytadan basılıp shıqtı h'a'm og'an «klassicheskoy ushebnik» degen at berildi.

Tu'rkiy xalıqlar poeziyasının qosıq qurılısın izertlewde M.K.Xamraevtin «Osnovi tyurkskogo stixoslojeniya», Alma Ata, 1963 miynetı so'zsiz ko'p mag'lıwmat beredi. Bul miynet o'z da'wirinde ulken qızıg'ıwshılıq penen ku'tip alındı. Onda uyqas, o'lshe, ba'nt sıyaqlı qosıq qurılısının elementleri o'z aldına izertlenedi. A'sirese, avtorın aruz o'lsheinin tu'rkiy poeziyag'a awısıwı jo'nindegi baqlawları teoriyalıq h'a'm a'meliy jaqtan

a'h'miyetke iye. Ilimpaz aruz o'lishemi islam dininin ta'siri ku'shli bolg'an turkiy xalqlar poeziyasida bar, al onin ta'siri ha'ssiz bolg'an jerlerde joq degen pikir bildiredi.³ Bul bir ta'repleme duris. Sebebi, islam dini arqali turkiy xalqlarg'a arablardan ilimi, ma'deniyati, a'debiyati awisqan. Biraq aruz o'lisheminin tek islam dini arqali turkiy xalqlar arasina tarag'ani ju'da isenimli emes. O'ytkeni, aruz o'lishemi turkiylerge tikkeley arab a'debiyatidan o'tken emes, al pars a'debiyati arqali tarag'an. Sonliqtan da parsilar menen qon'silas otirg'an xalqlar (o'zbek, uyg'ir, azerbayjan, turkmen, h. t. b.) a'debiyatida aruz o'lishemi bar. Ekinshiden, aruz o'lisheminde jazilg'an qosiqlar qatarlardagi buwinlardan sozilinqiligi ha'm qisqalig'ina quriladi. Al turkiylardin qipshaq toparina kiretug'in xalqlardin (qaraqalpaq, qazaq, qirg'iz, nog'ay) tilinde buwindi qisqa ha'm sozilinqi etip aytaw joq. Sonliqtanda bul xalqlardin a'debiyatida aruz o'lisheminin bolmaw ta'biyiy.

U. Tuyshievtnin «O'zbek shariyatida barmaq vazni», Tashkent, 1972 ha'm «O'zbek poeziyasida aruz sistemasi», Tashkent, «Fan», 1985 miynetleri o'zbek a'debiyatiniw iliminde qosiq qurilisiz izertlewge bag'ishlang'an ko'rnekli miynetlerden esaplanadi. Bul kitapta uliwma aruz o'lisheminin tariyx, onin sistema sipatinda qal'iplesiwi ha'm o'siw evolyutsiyasi, aruzdin o'zbek poeziyasidagi ko'rinisi, o'zinsheligi, uyqas ha'm onin teoriiyasi, uyqastin wazıypaları ha'm uyqasqa bolg'an talaplar, ırǵaq, ba'nt, lirikalıq ko'rkem formalar ha'm onin turleri, forma menen mazmunnin qatnasi, muzikalılıqtı payda etiwge qatnasıwshı elementler h. t. b. ma'seleler so'z etiledi. So'zsiz bul miynet ha'zirgi dawirde o'zbek a'debiyatiniw iliminde, uliwma turkiy xalqlardin a'debiyatiniw iliminde qosiq teoriiyasi boyınsha qunli miynet bolıp tabiladi. Z. A. Axmetovtnin «Kazaxskoe stixoslojenie», Alma Ata, 1964, Akrem Djafardın «Teoreticheskie osnovı aruza i azerbaydjanskiy aruz», Baku, 1968 miynetleri de qosiq teoriiyasiz izertlewge arnalg'an.

Al qaraqalpaq a'debiyatında qosiq qurılısı az izertlendi. Q. Muratbaevtnin 1977-jılı baspadan shıqqan «Qaraqalpaq poeziyasının qosiq qurılısı» atlı kishkene broshyuralıq miynetı, 1957-jılı professor S. Axmetov ta'repinen «Qaraqalpaqstan jaslari» gazetasında ha'm «A'miwda'rya» jurnalında ja'riyalang'an

«Qaraqalpaq qosiq qurılısı haqqında» atlı maqalalar du'rkini, akademik M. Nurmuxammedovtnin 1958-jılı «A'miwda'rya» jurnalında ja'riyalag'an «Mayakovskiydin qosiqların qaraqalpaqsha awdarıwdagi qıyınshılıqlar», sonday-aq professor Q. Ayımbetov, filologiya ilimlerinin kandidati A. Aliev ta'repinen ja'riyalang'an maqalalar a'debiyatiniw iliminin bul salasiz izertlewge bolg'an umtılıslar edi. Demek, qosiq qurılısiz izertlew, u'yreniw a'h'miyetli ha'm qızıqlı ma'sele ekenligi so'zsiz.

Qaraqalpaq a'debiyatiniw ilimi 30-jıllardan baslap ilim sipatında qal'iplesken bolsa, ha'zirge shekem ka'rkem a'debiyatı tek bir ta'repleme - shıg'armanın mazmunı ko'z qarasızan u'yretip keldi. Onda da mazmunga ko'birek siyasiy ma'seleler jarmastırılıp, XIX a'sirdin a'debiyatı haqqında so'z etilse ten'sizlik, bay menen jarlılardin gu'resin, XX a'sir a'debiyatı haqqında so'z etilse Lenindi, partiyani jırlaw ideyaların shıg'armadan izlew menen a'were boldıq. Sonliqtan da shıg'armanın forması, strukturasi ma'selesini na'zerden tısta qaldı. Bug'an 30-jılları shıg'armadagi ko'rkem forma ma'selesiz izertlewshilerdi formalizmde ayıplaw, ko'rkem shıg'armada en' baslısı onin forması emes, al mazmunı dep qaraw da sebepshi bolg'an bolsa kerek. A'debiyat teoriiyasının en' tiykargı tarawlarının biri bolg'an qosiq qurılısı teoriiyasının usı waqıtqa shekem izertlew obektine aylanbag'anın da usı menen tu'sindiriw mu'mkin.

Al'bette, qosiq qurılısı izertlenilmegennen keyin og'an baylanıslı atamaların da ele qal'iplespegeni tu'sinikli jag'day. Qaraqalpaq a'debiyatiniw iliminde bir qıylı qosiq qurılısına tiyisli tu'sinikler ha'r qıylı atama menen atalıp ju'r. Sonliqtan da qosiq qurılısı teoriiyasına baylanıslı atamalardı ha'm og'an tu'siniklerdi keltirmekshimiz.

ARUZ - arab, parsı ha'm turk klassikalıq poeziyasının terminini. Qosiq qatarındagi buwinlardin qisqalig'ina ha'm sozilinqiligi qurılatusın o'lishem. Bul o'lishemdi turkler parsilar arqali arablardan alg'an.

Aruz so'zi arab tilinde shatırdın ortasına qoyılatusın bag'anani, jarag'an tu'yeni, taw jolın, qosiq o'lishemlerinin jıynag'ın, qosiq o'lishemi haqqında ilimdi, eki qatarlı qosıqtın birinshi qatarının son'gi bo'legin an'latadı.

Aruz qosiq o'lishemi sipatında 19 turge, bir neshe ba'ntlik formaga iye.

3 Xamraev M.K. Osnovi tyurkskogo stixoslojeniya, Alma Ata, «Mektep», 1963, str. 118-119

BA'NT - strofa. Shayırdın' shıg'armada aytajaq bolg'an oy-pikirimini' bir bo'legin o'zinde ja'mlestiriwshi, belgili sistema arqalı uyqasqa tu'sken qosıqtın' bir bo'legine aytiladı. Uyqasıw printsipi boyınsha ba'nt eki, u'sh, to'rt,... on to'rt qatarlı bolıp keledi. Tu'rkiy poeziyada olardıń h'a'r birinin' atamaları bar.

BARMAQ - h'aqıyqıy tu'rkiy qosıq o'lsheımi. Onın' baslı kriteriyası qosıq qatarlarında buwın sanlarınin' ten'ligi.

BAXR - aruzdın' tu'ri. Aruzda 19 baxr bar. Ha'r bir baxr belgili sandag'ı ruknlardan, yag'nıy buwnaqlardan turadı.

BEYT - qosıq penen jazılğ'an shıg'armalardag'ı eki qatar. Beytlerdin' sanına qarap shıg'armanın' ulıwna ko'lemi anıqlanadı.

BUWNAQ - ırg'aqqa baylanışlı termin. Qosıq qatarın a'dette h'esh pazzag'a bo'lmesten tınıssız oqıw yaqi aytıw mu'mkin emes. Ol u'sh-to'rt buwınnan bir intonatsiyag'a bo'lip oqıladı. Qosıq qatarının' usı bo'legine buwnaq delinedi.

G'AZZEL - en' da'slep muh'abbat h'aqqında jazılatug'ın bolg'an. Shıg'ıs poeziyasında Xafız XIU' a'sirde g'a'zzeldin' en' a'jayıp formaların do'retken. Ha'zirgi qaraqalpaq poeziyasında I. Yusupovtıń joqarı ko'rkemlikke iye bir qatar g'a'zzelleri bar.

DIWAN - bir yamasa bir neshe shayırlardıń shıg'armalar jıynag'ı (a'dette qol jazba tu'rindegi). Bunda shıg'armalar belgili bir izbeizlikte jaylasadı: yamasa ishki janrı boyınsha, yamasa uyqasatug'ın so'zlerdin' alfavit ta'rtibi boyınsha.

QASIDA - odag'a uqsas maqtaw qosıqları. A'dette qasida aruz o'lsheıminde jazıladı h'a'm birinshi beyitinen basqasınin' ba'ri shalıs uyqas formasında uyqasadı.

MASNAVIY - h'a'r eki qatarı o'z ara uyqasqan eki qatarlı qosıq. Ko'birek epikalıq shıg'armalarda, da'stanlarda qollanıladı. Sonday-aq h'a'zirgi lirikalıq shıg'armalar da eki qatarlı qosıq formasında jazıladı. En' a'yyemgi jazba esteliklerdin' biri Yusup Balasuginnin' «Qutadıgu bilik» shıg'arması da masnaviy formasında jazılğ'an. Sonday-aq Alisher Nawayının' «Xamsa» monumentallıq shıg'arması da usı formada do'retilgen. Qaraqalpaq jazba a'debiyatında masnaviy formasında birinshilerden bolıp shıg'arma do'retken XX a'sirdin basında jasag'an shayıra Sapura Jayılğ'an qızı bolıp tabıladı. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiyatında A.O'tepbergenovtıń «Allan'dı umıtpa», «Allada da esap bar» da'stanları masnaviy formasında jazılğ'an.

MUASHSHAQ - akrostix janrına usag'an, qosıqtın' h'a'r bir

qatarının' bas h'a'ribi joqarıdan to'men qaray oqıg'anda bir adamnıń atın (ko'birek qızlardın') yamasa bir ug'imdı an'latatug'ın qosıq forması. Bul atama yaqi ism qosıqtag'ı tiykarg'ı pikirdi bildiredi. Muashshaq janrında qaraqalpaq jazba a'debiyatında en' birinshilerden bolıp A'jiniyaz shayır, XX a'sirde Sadıq Nurımbetov shıg'armalar do'retken. Al h'a'zirgi ku'nde bul forma menen ko'birek shayır Baxtiyar Genjemuratov shug'ıllanıp ju'r.

MURABBA - bir gelkili uyqas formasında jazılğ'an to'rt qatarlı qosıq.

MUSABBA - jeti qatarlı qosıq. Birinshi ba'ntte jeti qatar tolig'ı menen uyqasadı da, qalg'an ba'ntlerde son'g'ı eki qatarı birinshi ba'nttin' son'g'ı eki qatarın qaytalaydı.

MUSADDAS - altı qatarlı qosıq. Qurılısı musabbanın' qurılısınday.

MUSAMMAN - segiz qatarlı qosıq. Bunın' da qurılısı musabbanın' qurılısın eske tu'siredi.

MUSTAZAD - qurılısı boyınsha g'a'zzelden h'esh qanday ayırmashılıg'ı joq. Biraq h'a'r bir qatardın' son'ında qos uyqas qollanıladı h'a'm arttırılğ'an dep atalatug'ın kishkene qosımsha qatarg'a iye. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiyatında A.O'tepbergenovtıń bir qansha mustazadları bar.

MUXAMMES - bes qatarlı qosıq. Birinshi ba'nti tolig'ı menen uyqasadı. Ekinshi ba'ntten baslap da'slepki to'rt qatar uyqasadı da son'g'ı qatar birinshi ba'nttin' son'g'ı qatarı menen uyqasa beredi.

NASIRIY QOSIQ - qara so'z benen jazılatug'ın qosıq. Onın' en' da'slepki u'lgileri da'stanlarda qollanıldı. Jırawlar bir waqıya menen ekinshi waqıyanı jalğ'astırıw ushın nasrdan paydalang'an. Al h'a'zirgi a'debiyatta nasırıy qosıqlar ko'birek shayır Xalila Da'wletnazarovtıń qa'lemine tiyisli. Nasırıy qosıqtın' baslı o'zinsheligi onda uyqas bolmag'anı menen ishki ırg'aq saqlang'an. Irg'aqtı payda etiwshi sıpatında ayırım so'zlerdin' qaytalanıp keliwi xızmet atqaradı. Sonday-aq nasırıy qosıq formasında X. Da'wletnazarovtıń «Iyesiz jurt» atlı poeması da jazılğ'an.

O'LSHEM - qosıqtın' qaysı o'lsheınde jazılğ'anlıg'ın an'latatug'ın atama. Ma'selen, aruz o'lsheımi, barmaq o'lsheımi h't.b. Bulardan basqa tonikalıq o'lsheımi, sillaba-tonikalıq o'lsheımi, metrikalıq o'lsheımi degen o'lsheımler bolıp, olardıń h'a'r birinin' jasalıw kriteriyaları bar.

REDIF - qosıq qatarlarında yamasa ba'nttin' aqırında qaytalanıp

keliwshi so'zler. A'dette redif qosıq qatarının son'ında kelse onnan aldın'g'ı so'zler o'z-ara uyqasadı. Sonday-aq redifler qosıq qatarının ortasında da, aldında da kele beriwı mu'mkin. Redif sıpatında birden u'shke shekem so'zler, ju'da' siyrek jag'dayda to'rt so'z qollanıladı. Ma'selen, I. Yusupovtın' «Yarım, sen ju'rgen jerde» dep atalatug'ın g'a'zzelinde to'rt so'zden ibarat redif qollanıl'g'an. Redifler qollanılıwına qaray qatarlıq redif, ba'ntlik redif bolıp bo'linedi. Rediftin' tiykarg'ı xızmeti qosıqtın' emotsionallıq ta'sirshen'ligin arttırıp bir so'zgeayırıqsha dıkkattı ja'mleydi. Sonday-aq redif ushın qollanıl'g'an so'zler ma'zi alınbastan qosıqtın' mazmunınan kelip shıg'ıwı kerek.

RUBAYI - Shıg'ısta en' ko'p tarqalg'an qosıq tu'ri. To'rt qatardan ibarat, ko'binshe birinshi, ekinshi, to'rtinshi qatarlar, siyrek jag'dayda barlıq to'rt qatarı da uyqasadı. Onın' en' tiykarg'ı kriteriyalarınan biri aruz o'lsheminde jazılıwı kerek. Sonlıqtanda qaraqalpaq a'debiyatında rubayı uyqas formasında do'retilgen to'rt qatarlı qosıqlar bol'g'anı menen olar rubayı emes, al to'rtlikler bolıp tabıladı. O'ytkeni, qaraqalpaq o'debiyatında aruz o'lsheми joq.

RUKN - qaraqalpaq poeziyasındag'ı buwnaq termini menen sa'ykes keledi. Aruz o'lsheminde 8 rukn bar. Olar baxrdı yamasa aruz tu'rlerin payda etedi. Ruknnın' quramındag'ı qısqa buwınlar u' belgisi menen, sozılın'qı buwınlar — belgisi menen belgilenedi.

TAXMIS - basqa birewdin' g'a'zzelinin' bir ba'yitine shayır ta'repinen u'sh qatar qosıp jazılatug'ın g'a'zzel. A'dette taxmisler en' ullı shayırlardıń g'a'zzellerine jazıladı.

TAXALLUS - o'zinin' h'aqıyqıy ismi sha'ripin ko'rsetpew ushın, biraq shıg'armanın' avtorı kim ekenligin an'latıw ushın qosıqtın' son'g'ı qatarına shayır ta'repinen qoyılatug'ın a'debiy laqap. Ma'selen, Alisher Nawayının' a'debiy laqabı - Nawayı. Sonday-aq parsı tilinde jazg'an qosıqlarına Fani a'debiy laqabın da qollang'an. Qaraqalpaq klassik shayırı A'jiniyazdın' Ziywar, Ayapbergen Musacvtın' G'arip, Ibrayım Yusupovtın' Ayaziy degen taxallusleri bar.

TURAQ - aruz o'lshemine baylanıslı termin. Barmaq o'lshemindegi buwnaqa tuwra keledi.

TUYUG - omonim so'zler menen uyqasatug'ın to'rtlikler. Tuyugtin' en' asqan sheberi klassik shayır Lutfiy bol'g'an.

FARD - arab a'debiyatınan tu'rkiy a'debiyatqa awısқан termin. Qaraqalpaq a'debiyatında kishi qosıq degen terminge tuwra keledi. Barlıg'ı bolıp eki qatardan ibarat qosıq. Ha'zirgi a'debiyatta

I.Yusupovtın', S. Ibragimovtın', B. Genjemuratovtın' h'a'm basqalardıń da'retiwshiliginde kishi qosıqlar ko'birek gezlesedi. Ma'selen;

Qatıng'a sır aytpawshı erkek,
Bul du'nyada joq yaki siyrek.

I. Yusupov.

UYQAS - qosıq qurılısının' en' tiykarg'ı terminlerinin' biri. A'sirese, qaraqalpaq a'debiyatında uyqas ayırıqsha a'h'miyetke iye. Bizde folklordan baslap h'a'zirgi a'debiyatqa shekem uyqas qosıqtın' en' baslı elementi sıpatında ta'n alıng'an. Uyqastın' qurılısı, jasalıwı boyınsha tu'rlerine baylanıslı atamalar qollanbanın' tiyisli bo'limlerinde keltiriledi h'a'm olarg'a tu'sinikler beriledi.

XAMSA - da'stu'riy temalarg'a bag'ishlang'an u'lken bes da'stannan ibarat iri poetikalıq shıg'arma. Tu'rkiy xalıqlar a'debiyatında Alisher Nawayının' «Xamsa»sı ayırıqsha belgili.

TEMA BOYINSHA SORAWLAR

1. *Qosıq qurılısı pa'ni neni u'yretedi?*
2. *Qosıq qurılısı qanday tarawlardan turadı?*
3. *Ons a'debiyatında qosıq qurılısın izertlew boyınsha kimlerdin' izertlew jumısların bilesiz?*
4. *Tu'rkiy xalıqlar a'debiyatında qosıq qurılısın izertlew boyınsha qanday miynetlerdi bilesiz?*
5. *Qaraqalpaq a'debiyatında bul tarawda qanday izertlewler bar Olardıń qısqasha mazmunın ayıp berin'iz.*
6. *Qosıq qurılısının' qaysı elementleri shıg'arma mazmunı menen tikkeley baylanıslı?*
7. *Qosıq qurılısının' shıg'armanın' janrlıq tu'rine ta'sir etiwı h'aqqında ayıp bersen'iz.*
8. *Qosıq qurılısının' elementlerinin' bir biri menen baylanısı h'aqqında ayıp bersen'iz.*

PAYDALANILG'AN A'DEBIYATLAR:

1. Gasparov M. L. Russkiy stix nashala XX veka v kommentariyax, Moskva, «Fortuna Limited», 2001, 12-19-betler
2. Jirmunskiy V.M. Rifma, ee istoriya i teoriya, Petrograd, 1923, 9-bet
3. Xamraev M. K. Osnovı tyurkskogo stixoslojenie, Alma Ata, «Mektep», 1963, 118, 119-betler

IRG'AQ

Jobasi

1. Irg'aq h'aqqında tu'sinik h'a'm onın anıqlaması
2. Irg'aqtın payda bolıw tariyxınan
3. Irg'aqtın ta'biyattagı ko'rinisleri
4. Qosıq ırg'agı h'aqqında tu'sinik
5. Buynaq h'a'm onın poeziyadagı ko'rinisi

Qosıq ırg'agı belgili o'lshege salıng'an ga'p bo'leklerinin qatarlar, ba'ntler arqalı ta'kirarlanıwınan kelip shıqqan, qosıqtın muzikalılıgın ta'miyinlewde tiykargı xızmetti atqaratugın h'a'm sezimimiz arqalı qabıllanatugın qosıq qurılısının bir elementi. Irg'aq poetikalıq so'zdin en tiykargı o'zinsheligin an'latadı. Qosıq uyqassız bolıwı mu'mkin, biraq ırg'aqsız bolmaydı. Irg'aq en a'yyemgi da'wirde miynetten tuwıldı, son muzıkag'a, muzıkadan poeziyag'a o'tti. «Irg'aq poetikalıq so'zdi tiykargı sho'lkemlestiriwdin baslawshısı boldı»⁴. Sebebi o'lshege muzıka ırg'agına su'yengen xalda ju'zege shıqtı.

Irg'aq esitiw mu'mkin bolg'an, esitip bolmaytugın pinh'amı sıpatlarga iye. Shınında da, jıl pasıllarının almasıwındagı, arxitekturalıq, ay h'a'm quyash, ju'rek h'a'reketindegi ırg'aqtı jo'nekey esitip bolmaydı. Qosıqtagı ırg'aq pikir ya obraz ırg'agınan pari qıladı, sebebi, pikir h'a'm obraz ırg'agı anıq emes, al qosıq ırg'agı mexanik h'a'rekettegi ırg'aq penen ten emes.

Irg'aqtın ulıwma nızamlılıqları tiykarınan u'shew- bir o'lshege tiykarlanıw, ta'kirarlanıw h'a'm onı esitiw mu'mkinligi. Ta'kirarlanıw belgili bir waqıt ishinde, orında, ta'rtpililik tiykarında almasıw arqalı, bo'leklerge ajralıw jolı menen gezekpe-gezek ju'zege asıwı mu'mkin.

Qaytalanıwlar buwnaqlarda (eki yamasa bir neshe buwınların jıynagı), uyqasıw arqalı ba'ntte, so'z h'a'm qatarlarda boladı: qaytalanıwlar ko'zge ko'rinbeytugın, esitiw de mu'mkin bolmag'an basqa bir tiykarda - waqıtta da boladı. Irg'aqtı jaratıwda o'lshege de, waqıt ta ayırıqsha xızmet atqaradı. Qosıqtı a'piwayı prozaday etip te oqıw mu'mkin, biraq bul jag'dayda qatarlarga sarplanatugın

waqıt birliginin birdey emesligin keltirip shıg'aradı. Irg'aqtı payda etiwde qatarlardin, ba'nttin bar ekenligin seziw h'a'm sestin xızmeti de ayırıqsha. Ritm (ırg'aq) grekshe ten o'lsheglilik degen mag'anani an'latıp, bir-birine ulıwma baylanısqa bo'leklerdin bir qıylı waqıt ishinde qaytalanıwın esitiwden tuwılğan jag'ımlı h'awaz. Demek, ırg'aq tek til nızamlılıqlarına g'ana emes, o'zine ta'n bolg'an ayırıqsha nızamlılıqlarğa da bag'ınadı. Biraq bir-birine ten bo'lekler degende salıstırmalı tu'rde g'ana ayıladı, sebebi, bul tenlik ishki o'zinsheliklerine iye. Bul na'rse ayırım waqıtlarda o'lshegnin buzılıwında, eki so'zdin shegerasında dawıslı seslerdin keliwinde, buwnaqlardagı buwın sanının birdey emesliginde, bir grammatik buwının eki buwın xızmetin atqarıwında, ritmik pauzalardin tu'rlish bolıp keliwinde, ayırım jag'daylarda qatarlardin uzın ya qısqa bolıwında ko'rinedi. Tembr, h'awazdin ba'lent ya pa'sligi (melodika), logikalıq pa't (dinamika) ırg'aqqa ta'sir ete almaydı, biraq muzikalılıqtı jilwalandıradı.

B. Xolshebnikov: «Qosıqtagı ırg'aqtın ta'biyatı muzıkadagıg'a qarag'anda basqasha. Muzıka ırg'agı toqtawsız, pauzalar belgili bir sozılın'qılıqqa iye h'a'm muzıka o'lshewine kiredi. Dawıstın ba'lentligi h'a'm sozılın'qılıgı qatan anıqlang'an. Qosıqtagı ırg'aq tınıspalı, h'a'r bir qatar ırg'aq h'a'reketin basınan baslaydı, qatarlar ishindegi h'a'm qatarlar arasındagı pauzalar sozılın'qılıgı jag'ınan anıq emes h'a'm qosıq o'lshemine kirmeydi. Irg'aqlı so'zdin metrik-sintaktik bo'liniwi qosıqtagı dawıs qatarların ta'rtpilesiwi arqalı jaratıladi»⁵, - deydi. Biraq h'a'zirgi tu'rkiy poeziyada pauzalar qatarlar arasında h'a'r qıylı bolg'anı menen qatarlar ishinde olar ulıwma esapqa alınadı h'a'm ırg'aqlı pauza // belgisi menen belgilenedi.

Poeziyada ırg'aq tiykarında buwnaq (buwnaq - buwınlar jıyıntığı) turadı. Buwınlar birlesip so'z yamasa ga'pti payda etedi, ga'p qandaydur pikir yamasa mazmun bolıp esaplanadı. Poeziyada mazmun so'zler arqalı beriledi, so'zler o'lshegen bolıp, o'lshege ırg'aqtın payda bolıwına alıp keledi. Ha'r bir na'rse, h'a'diyse h'a'm mazmunın o'z ırg'agı bar, biraq shayırdın o'zi h'a'r bir shıg'armasına ta'n bolg'an ırg'aqtı tawıp alıwı h'a'm qosıqta paydalınıwı kerek dep tastıyqlaw tuwrı emes. Sebebi h'a'r bir na'rsenin o'z ırg'agı bar degen pikirden h'a'r bir na'rsenin o'z

4 Literatura drevnogo Vostoka, M., 1971, 18-bet

5 Xolshebnikov V.E. Osnovi stixovedeniya: Russkoe stixoslojenie, 3-e izd. pererab. S.P., 1993, 201-str.

o'lshe mi bar degen juwmaq kelip shıqpaydı. Bir mazmundı tu'rli o'lshe mde yaki bir o'lshe mde tu'rli mazmunda beriw mu'mkin. Qosıqlı so'z ırg'aqqa, ırg'aq qosıqlı so'zge o'zinshe forma, sulıwlıq bag'ishlaydı. Irg'aq qosıqlı so'zdi, sonday-aq h'a'r qanday a'piwayı so'zdi de bir da'reje joqarı ko'teredi. Irg'aqtan so'zge astarlılıq, ko'terın'kilik o'tedi: ırg'aq pikirge isenim, a'h'miyetlilik bergendey boladı, qosıqlı, ırg'aqlı so'z abroylı so'z bolıp esaplanadı, ırg'aqlı pikirdi yadlaw an'sat h'a'm ol uzaq waqtı esten shıqpaydı. Sonlıqtan da a'yyemgi Shıg'ısta h'a'm greklerde meditsina, tariyx, filosofiyag'a tiyisli miynetler qosıq formasında, ırg'aqlı etip jazıl'gan. Bul arqalı pikir ta'sirshen'ligin arttırmaqshı, yadlanıwın an'satlastırmaqshı bol'gan. Irg'aqlı so'z sulıw, saltanatlı ko'rinedi. Sol ushın da ırg'ag'ı boyınsha ra'n-ba'ra'n bolıwı poeziyanı forma jag'ınan g'ana emes, mazmun jag'ınan da bayıtadı. Irg'aq penen jumıs islew adamdı sharshatpaydı h'a'm ırg'aq jumıstı sho'lkemlestiriw quralına da aylanadı. Qalaberse, ırg'aq adamg'a zawıq bag'ishlaydı, so'zdegi sezimtalılıqtı, emotsionallıqtı arttıradı, ruxıy za'ru'rlikti qandıradı, Arestoteldin' aytqanınday, ideyanın' oqıwshı sanasına sin'ip barıwına ja'rdemlesedi.

Irg'aq ta qosıqtın' forma salasına tiyisli h'a'diyse, sonın' ushın da onı qosıqtın' tiykarg'ı energiyası, qosıqtın' tayanışı dep asıra siltew tuwrı emes. Biraq o'lshe m, ırg'aq poeziyanın' tiykarg'ı o'zinsheliklerinin' biri ekenligi h'aqıyqatlıq. Irg'aq poeziyada qosıq sistemaları h'a'm olarg'a tiyisli bol'gan o'lshe mlerge baylanisli h'alda jaratıladı. Irg'aq prozada da boladı. Sonlıqtanda «ırg'aqlı proza» («ritmisheskaya proza») degen atama isletiledi. Prozada alliteratsiya assonans, redif qollanıwı arqalı ırg'aqtı keltirip shıg'aradı. Biraq prozadag'ı ırg'aq poeziyadag'ı ırg'aq penen birdey bolmaydı.

Negizinen ırg'aqtın' tiykarı ta'biyattın' o'zinde. Ma'selen, miynet etiw protsessinde ırg'aqtın' bir qansha tu'ri kelip shıg'adı. Digirman tartqanda, keli tu'ygende. Bunda bir tekles h'a'reketli qaytalawdın' o'zi ırg'aqtı payda etedi. Demek ırg'aqtın' o'zi ekige bo'linedi: 1. Seslik ırg'aqlar. 2. Ha'reketli ırg'aqlar. Seslik ırg'aqlarg'a muzıkadag'ı ırg'aq, qosıq ırg'ag'ı kiredi. Ol esitiledi h'a'm qabıllanadı. Al h'a'reketli ırg'aqlar jokarıda aytıp o'tkenimizdey belgili bir h'a'reketlerdin' izbe-iz qaytalanıwı na'tiyesinde ju'zege shıg'adı. Endi usı eki tu'rli ırg'aqtın' bir birine ta'siri bar mA? degen sorawg'a juwap izleyik. Al'bette bar. Sebebi seslik ırg'aq h'a'reketli ırg'aqtı keltirip shıg'aradı.

Ma'selen, muzıkag'a oying'a tu'siwdi alıp qarayıq. Muzıkadag'ı ırg'aqtın' bag'ıtına qaray oyındag'ı h'a'rekettin' bag'ıtı belgilenedi. Eger muzıkanın' ırg'ag'ı a'ste-aqırın bolsa, oyındag'ı h'a'reket, onnan kelip shıg'atug'ın ırg'aq ta sog'an sa'ykes a'ste boladı. Muzıkanın' ırg'ag'ı kerisinshe bolsa, oyinnın' ırg'ag'ı da sa'ykeslenedi. Demek, seslik ırg'aqtı esitiw arqalı onın' jiyiligin sezinemiz. Usı seziniw h'a'reketli basqaradı h'a'm h'a'reketli ırg'aq kelip shıg'adı. Bul seslik ırg'aqtın' h'a'reketli ırg'aqqa ta'siri bolıp tabıladı.

Qosıq teoriyasın izertlewshiler ırg'aqtın' kelip shıg'ıwın a'yyemgi da'wirlerden baslaydı. Da'slepki adamlar toparları h'aywanlardı uslaw ushın olardı quwg'anda yamasa qa'wip do'ngende h'a'r qıylı ırg'aqqa salıp baqıratug'ın bol'gan. Bir biri menen so'ylesiw ushın so'zler jetispegen waqıtta da h'a'r qıylı ırg'aqqa salıp qıshqırıwlar arqalı tu'sinisen. Demek ol da'wirde ırg'aq ma'nilik xızmet atqarg'an degen juwmaq kelip shıg'adı. Adamlar ja'miyeti rawajlanıp so'ylew tili payda bol'g'annan keyin de qosıq teksti payda bolmasta burın-aq ırg'aq payda bol'gan. Adamlar xor bolıp qosıq aytıw ushın da'slep onın' namasın oylap tapqan, son' og'an tekst tan'lag'an.

Ekinshiden, seslik ırg'aq penen h'a'reketli ırg'aqtın' baylanısı h'aqqında og'ada ko'plep misal keltire beriwge boladı. Ma'selen, ertede adamlar biyday oraqtı baslarda, qırman atatug'ın waqıtta belgili bir ırg'aqqa salıp aytatug'ın da'stu'riy qosıqlardı oylap tapqan. Bunda oraq baslar waqıtta arnawlı ırg'aqqa salıp qosıq aytıw arqalı esken samaldı tındırıp, jawın-shashındı toqtatıwg'a, kerisinshe qırman atar waqıtta basqasha ırg'aqqa salıp qosıq aytıw arqalı samaldı shaqırıwg'a, solay etip, ta'biyat qubılısların o'zlerine kerekli bol'gan bag'darg'a maslastırıwg'a h'a'reket jasag'an. Ha'zirgi da'wirde kepshik penen da'ndı suwıarda isqırıw arqalı samaldı shaqırıwg'a umtıw, mine, usı da'stu'rdin' bizin' da'wirimizge shekem kelip jetken nusqaları bolıp tabıladı. Usı misaldın' o'zinen-aq ta'biyatta barlıq na'rse bir-biri menen baylanisli bolatug'ının, seslik ırg'aqtın' h'a'reketli ırg'aqqa yamasa kerisinshe ta'sir etip otıratug'ının tu'siniw qıyın emes.

Solay etip, ırg'aqtın' kelip shıg'ıw tariyxına, onın' h'a'r qıylı tu'rlerinin' bir birine ta'siri ma'selesin ko'rip shıqtıq. Al biz ushın en' a'h'miyetlisi qosıq ırg'ag'ının' ta'biyatı, onın' jasalıwı ma'selesin u'yreniw bolıp esaplanadı. Al'bette qosıq ırg'ag'ı qosıq qatarında payda boladı. Sebebi, qosıqta h'a'r bir qatar o'z aldına oqıladı.

Qosıqtın ba'ntlik qurılısına, uyqasıw sistemasına qaray h'a'r bir qatardın ırg'ag'ı o'zinshelikke iye boladı. Ma'selen, to'rt qatarlı qosıqta da'slepki u'sh qatarda ırg'aq kem-kemnen joqarılap baradı da to'rtinshi qatarg'a kelgende birden pa'ske tu'sedi. Bul bir ba'nttin' tamam bolg'anlıg'ın da an'latadı. Sonday-aq bir qıylı ba'nttegi qosıqlarda da uyqas tu'rleri h'a'r qıylı bolsa ırg'aq o'zgeriske ushırap otıradı. Birgelkili uyqasta, shalıs uyqasta, rubayı uyqasta bir qıylı ba'nttegi qosıqlar do'relgeni menen olarda h'a'r qıylı ırg'aqtın' bolatug'ını mine, usınnan. Ma'selen, bir gelkili uyqasta jazılğan qosıqlarda ırg'aq bir tegis bolsa, shalıs uyqasta sekirmeli boladı.

Demek, ırg'aq qosıq qatarında payda bolatug'ın bolsa, onın' qalay jasalatug'ının biliw de u'iken a'h'miyetke iye. Qosıqtın' oqılıwı qara so'zdın' oqılıwınan tu'p-tiykarınan parıq qılatug'ının joqarında atap o'tken edik. Sebebi, qosıq qatarın prozaday etip ırg'aqlı pauzag'a bo'lmesten oqıw mu'mkin emes. Sonlıqtan da qatardag'ı buwın sanına qaray bir qosıq qatarın eki, u'sh, to'rt pauzag'a bo'lip oqıymız (pauzag'a bo'lmey oqıw tek to'rt buwınlı qosıqlarda, ma'selen, «Ha'kke qayda?» qosıg'ında gezlesedi). Mine, usı bir pauzanı a'debiyattanıw iliminde buwnaq dep ataydı. Bir **buwnaq** a'dette, eki, u'sh, to'rt buwınnan, ju'da' siyrek jag'daylarda bir, bes buwınnan ibarat bolıp tabıladı. Demek ırg'aqtı payda etiwshi tiykarg'ı element buwnaq bolıp esaplanadı. Ha'r buwnaqtın' arası // belgi menen belgilenedi.

Bizde ga'p bar// miyman// ırıs-bereket,
Qonaq qu'tiw// ziyeti// h'a'r adamnın',
Eger u'yg'e// bes ku'n// miyman kelmese,
Shayı qonbas// menin'// bayg'us anamnın'.

(I. Yusupov)

Qaraqalpaq poeziyası a'dette, barmaq o'lsheminde do'retiletug'ını belgili. Barmaq o'lsheminde ırg'aqtın' payda bolıwı, aytayıq aruz o'lshemindegige yamasa tonikalıq o'lshemindegige salıstırg'anda tu'pkilikli o'zinshelikke iye. Bul o'zinshelik birinshi gezekte buwnaqtın' shegerası aruz o'lshemindegidey bir so'zdın' ortasında da kele bermesten eki so'zdın' shegerasında keletug'ınına baylanıslı. Sonlıqtanda qaraqalpaq qosıg'ın oqıg'anda yamasa onı namag'a salıp aytqanda bir so'zdi ekige bo'lip aytıwg'a bolmaydı. Ha'r bir qatarda buwnaqlardag'ı buwın sanların' o'zgeriske ushırap otıratug'ınının' tiykarg'ı ma'nisi, mine, usında. Bunı biz joqarında

mısal keltirgen qosıqta da ko'rip o'ttik. Qatarlardag'ı buwnaqlarda buwınlar to'mendegishe sanda jaylasqan: 4+2+5/ 4+3+4/ 4+2+5/ 4+2+5. Al aruz o'lsheminde buwınlardıń sozılın'qı yamasa qısqa bolıp keliwi qatan' sha'rtlilikke iye bolg'anlıqtan da bir so'zdi eki buwnaqa (turak) bo'lip oqıwg'a boladı. Bunda so'zlerdin' ma'nisi o'zgermeydi. Al qaraqalpaq poeziyasında qosıqtag'ı so'zlerdi eki buwnaqa bo'lip oqıw barmaq o'lsheminde ırg'aq jasaw printsipin buzıp g'ana qoymastan so'zlerdin' ma'nisinin' buzılıwına da alıp keledi.

Ulıwma poeziya so'zlerdin' u'nemli h'a'm ıqsham bolıwın talap etedi. Sebebi, uzın-shubay so'zler, aytayıq, bes buwınnan ziyat so'zler poeziyada qabıl etilmeydi. Bunın' baslı sebeplerinin' biri ırg'aqtın' ta'biyatına baylanıslı. Barmaq o'lshemindegi qosıqlarda, sonın' ishinde qaraqalpaq poeziyasında buwnaqlar eki so'zdın' shegerasınan shegeralanadı. Yag'nıy bir so'zdi eki buwnaqa bo'lip aytıw mu'mkin emes. Al buwnaqlar bes buwınnan ziyatın (ayırım g'a'zzel janrında) shıg'armalardan basqasında) qabıllamaydı. Solay eken, bes buwınlı so'zlerden ziyat so'zler poeziyanın' ta'biyatına jat, poeziya onı qabıllamaydı. Bunday so'zler tek prozalıq shıg'armalarda qollanıwı mu'mkin. Bunı orıs a'debiyatshıları da tastıyıqlaydı: «Jeti buwınlıdan ziyat so'zlerden proza baslanadı (anıg'ırag'ı, bul so'zler tek prozag'a g'ana jaramlı)⁶.

Joqarında biz mısal keltirgen I. Yusupovqa tiyisli «Ku'n Shıg'ıs jolawshısına» atlı qosıg'ında bunday uzın so'zler joq. Sonlıqtan da olar bir tegis ırg'aqqa tu'sedi. Sonday-aq barlıq buwnaqlardag'ı buwın sanları ten' emes. Qatarlarda ekinshi buwnaqlardag'ı buwın sanları da bir biri menen ten' emes. Bul da barmaq o'lshemindegi qosıqlardıń o'zinsheligine baylanıslı. Aruz o'lsheminde sozılın'qı h'a'm qısqa buwınlar birdey h'alatında qaytalanıp turatug'ın bolg'anlıqtan da buwnaqlarında (turak) buwın sanları ten'dey bolıp keledi. Sonın' ushında aruz o'lshemindegi qosıqlarda buwnaqlardıń shegerası bir so'zdın' ortasında da kele beredi. Yag'nıy bir so'z eki buwnaqa bo'lip oqılardı. Bunda so'zlerdin' ma'nisi de, qosıqtag'ı pikir de o'zgermeydi. Al barmaq o'lshemindegi qosıqlarda bug'an jol qoyıwg'a bolmaydı.

ırg'aqqa, a'lbette, birinshi gezekte qatarlardag'ı buwın sanı ta'sir

⁶ I. N. Golonishew-Kutuzov Slovorazdel v russkom stixoslozenii, "Voprosı yazikoznaniya", 1959, 4, str.25

jasaydi. Jeti, segiz buwınlı qosıqtın ırg'ag'ınan on bir buwınlı qosıqtın ırg'ag'ı tu'pkilikli pari qıladi. Joqarıdag'ı keltirilgen mısalda h'a'r bir qatar u'sh buwnaqqa bo'linip, h'a'r bir buwnaqtin' o'zinin' oqılıw intonatsiyası bar bolsa, jeti, segiz buwınlı qosıqlarda h'a'r bir qatar tek eki buwnaqqa iye boladı. Ma'selen::

Min'-min' gu'ller//ishinde,
En' tatımlı// bir gu'lim,
Ko'rer seni// tu'sinde,
Sag'an ashıq// bu'lbin'.
(J. Izbasqanov)

yamasa

Pal bereyin, // anam, alsan',
Jan bereyin, // anam alsan',
Qa'ytkende // ırza bolarsan'?
Meh'ribanım, // janım, anam.
(T. Seytjanov)

Joqarıda keltirilgen mısallardın' birinshisinde h'a'r bir qatarı jeti buwınnan, ekinshisinde segiz buwınnan. Jeti buwınlı qosıqtın' to'rt qatarında da birinshi buwnaq to'rt buwınnan, ekinshi buwnaq u'sh buwınnan jasalg'an. Ekinshi mısalda u'shinshi qatardan basqasınin' barlıg'ında h'a'r buwnaq to'rt buwınnan. U'shinshi qatarda bul ten'lik buzıladı. Ol da qatardag'ı so'zlerdin' ko'p buwınlı bolıp keliwine baylanışlı. Sonday-aq qaraqalpaq poeziyasında ju'da' jeke siyrek bolsa da h'a'r bir qatarı tek to'rt buwınnan ibarat qosıqlar da gezlesedi. Olar ko'binese folklordag'ı h'a'm h'a'zirgi a'debiyattag'ı balalar qosıqları. Sebebi, qatarlarda buwınlardın' az bolıwı balalardın' qosıqtı yadlawına, namag'a yamasa taqmaqqa salıp aytıwına qolay. Bunday qosıqlardın' ırg'ag'ı da a'piwayı. Barlıg'ı bolıp bir buwnaqtan ibarat.

Ha'kke qayda?
Uyasında.
Ne qılıp atır?
Keste tigip.
Kestesi qanday?
Alaqanday.
Kimler ushın?
Sizler ushın. h'.t.b.

Mine, usıg'an usag'an qosıqlarda ırg'aq a'piwayı, olar eki yamasa

onnan da ko'p buwnaqlarg'a bo'linbeydi. Bunday qosıqlardın' qatarlarında to'rt h'a'm bes buwın aralasıp keledi. Biraq bunnan ırg'aq buzılmaydı. Sebebi, bir buwınnın' artıwı ko'binese sistemalı tu'rde qaytalanadı yamasa eki so'zdin' shegerasında dawıslı seslerdin' qaytalanıp keliwinen payda boladı. A'dette, bunday qosıqlarda ko'p buwınlı so'zler derlik qollanılmaydı. Demek, ulıwma poeziyada ko'p buwınlı so'zlerdin' qollanılıwı jat degen nızamlılıq qosıqtın' bunday tu'rlerinde qatan' saqlanatug'ını ko'zge taslanadı.

Qaraqalpaq poeziyasında ırg'aqtın' en' quramalı tu'ri - bul g'a'zzellerdin' ırg'ag'ı. Sebebi, g'a'zzeller a'dettegiden tıs o'lshege iye, h'a'r bir qatarı 15-18 buwınnan ibarat. Sonday-aq h'aslında g'a'zzeller aruz o'lsheminde jazılatug'ın qosıq tu'ri. Aruz buwınlardın' sozilinqı h'a'm qısqaılıg'ına qurılatug'ın bolg'anlıqtan da onın' ırg'ag'ı da a'dettegiden tısqarı. Al qaraqalpaq poeziyasındag'ı g'a'zzeller onın' tek sırtqı formasın qabıllag'an. Sonlıqtan da olar barmaq o'lsheminde jazıladı. Basqa qosıqlarda qatarlardag'ı buwnaq sanı u'shewden aspaytug'ın bolsa, g'a'zzellerde to'rt-bes buwnaqqa shekem boladı. Ha'r bir buwnaqtag'ı buwın sanı da artıq keledi.

Sah'ibjamalım, // kewlimnin' qusın // awlap // alıp ket,
Qırmızı gu'ller // ashıldı, // orıp bawlap // alıp ket.
Xafız emespen, // bererge // Samarqand, // Buxaram joq.
Xusni // temirla'nin' menen // o'zin' jawlap // alıp ket.

Yamasa

Yar, // oyan naz uyqıdan, // tan' sa'h'a'r // bolıp qaldı,
Ja'ne A'miw boyında, // na'wba'h'a'r // bolıp qaldı,
Jarqılıq, // a'tsho'k shaqırdı, // awıl sırtında // aqsham,
Bizge // wa'deli ayında // ba'h'a'r // bolıp qaldı.

(I. Yusupov)

Eger on bir buwınlı qosıqlarda ırg'aqtın' bir tegisligi bayqalsa, joqarıdag'ı g'a'zzellerde olar o'zgermeli. Birinshi h'a'm ekinshi ba'nttin' buwnaqlarınin' jaylasıw ta'rtibi to'mendegishe: 1. 5+5+2+3, 5+3+4+3, 5+3+3+4, 2+6+4+3 2. 1+6+3+4, 7+3+4, 3+5+5+2, 2+6+2+4. Ko'rip otırg'anımızday eki ba'ntte de buwnaqlarınin' qurılısı boyınsha bir birin qaytalaytug'ın eki qatar joq. Bul demek, qatarlarda buwın sanı qanshelli ko'p bolsa, ırg'aq sonshelli quramalasıp bara beredi. A'sirese, ekinshi ba'ntte ırg'aq ju'da' o'zgermeli. Birinshi qatarda tek bir buwınnan ibarat buwnaq bar, al ekinshi qatardın' birinshi buwnag'ı jeti buwınnan ibarat. Eger de

birinshi qatardagı «Yar, oyan naz uyqıdan» degen eki buwnaqtı bir buwnaq qılıp oqıwǵa h'a'reket etip ko'rsek she? Onda oyan naz uyqıdan degen so'z dizbegi kimgе qaratılıp ayılıp atırǵanı belgisiz bolıp qalar h'a'm yar so'zi basqa so'zlerdin' arasına jutılıp, belgisiz bolıp qalar edi. Al qosıqta yar so'zi pikirdi alıp ju'riwshi tiykargı so'z. Sebebi, ondagı barlıq sezimler a'yne, yarg'a qaratılǵan. Ekinshiden, yar so'zi qaratpa so'z. Qaratpa so'z h'a'tteki prozada da basqa so'zlerden ayrıqshalanıp ayıladı. Kerisinshe ekinshi qatardagı «Ja'ne A'miw boyında» degen bir buwnaqtı eki buwnaqqa bo'liwge bolmaydı. Sebebi, A'miw boyında bir mag'anani an'latıwshı so'z dizbegi. Olar sira' eki buwnaqqa bo'linbeydi. Ja'ne so'zi A'miw boyında waqıyanın' qaytalanıp atırǵanın an'latıwshı so'z. Sonlıqtanda onı A'miw boyınan ajratıw mu'mkin emes. Demek, bunnan kelip shıǵatug'ın juwmaq: barmaq o'lsheeminde jazılǵan qosıqlarda ırg'aq birinshiden, ma'nilik printsipte buwnaqlarg'a bo'linse, ekinshiden intonatsiyalıq printsipte bo'linedi. Sonın' ushın da barmaq o'lsheemindegi qosıqlarda aruz o'lsheemindegidey buwnaqlardagı buwın sanların' ten' bolıwı sha'rt emes.

Barmaq o'lsheemindegi qosıqlarda ayırım jag'daylarda qatarlardagı buwın sanların' ten'ligi printsipi buzıladı. Bul, a'lbette, birinshi gezekte ırg'aqqa ta'sir jasaydı.

Kishigirim// bir ma'kemed, 9

Qa'pelimde// awızbirshilik qashtı, 11

«Qalay jol qoyıldı// bunday qa'tege?» 11

Dep,// adamlar// bir ku'ni o'z-ara 10

Ko'terip shıqtı da// «u'lken ma'sele», 11

Bul tuwralı// uzaq oylastı. 9

(T. Seytjanov)

A'dette, barmaq o'lsheeminde jazılǵan qosıqlarda buwın sanların' ten' kelmewi ya orfografiya h'a'm orfoepiyanın' qa'delerine baylanış (so'zdin' jazılıwı menen ayılıwının' ten' kelmewine), ya qosıqta tuwıslas emes tillerden kirgen so'zlerdin' qollanıwına baylanış boladı. Ayırım jag'daylarda bir so'zge ayrıqsha ma'ni beriw ushın yamasa belgili bir ko'rkem wazıypanı orınlaw ushın kemtik qatarlar qollanıladı. Biraq jokarıdagı qosıqta qatarlardagı buwın sanların' ten' bolmawın jokarıdagı u'sh sebepke de baylanıstırıp bolmaydı. Bunı shayırdın' o'zinin' shıǵarması u'stinde jetkilikli da'rejede jumıs alıp barmag'anı menen tu'sindiriw mu'mkin.

Solay etip, ırg'aq qosıqtın' en' tiykargı, poetikalıq so'zdi jay so'zden ayırıwshı elementi ekenligin ko'rip o'ttik. Ol poeziyag'a ayrıqsha sıpat, ra'n-ba'ra'n'lik bag'ıshlaw menen birge og'an emotsionallıq, estetikalıq ta'sirshen'lik ina'm etedi h'a'm qosıqtın' yadlanıw imkaniyatın ken'eytedi. Poetikalıq so'zdin' (qosıqtın') baslı o'zinsheliginin' biri ol yadlanadı. Usı yadlanıwǵa birinshi gezekte ırg'aq imkaniyat jaratadı. O'ytkeni, ırg'aq qosıqtagı so'zlerdin' belgili bir sistema menen izbe-iz jaylasıwın talap etedi. Qosıqtagı so'zler ırg'aq arqalı bir-biri menen shınjırlang'anday bekkem baylanısadı. Olardı oqıǵanda qosıq pu'tin mu'lik sıyaqlı sıpatqa iye boladı. Eger so'zlerdin' birewi tu'sip qaldırılса ırg'aq buzıladı h'a'm so'zdin' ornı opırayıp bilinip qaladı. Solay eken, ırg'aqtın' jelisi arqalı umıtlıǵan so'z eriksiz tekstke enisip ketedi. Ekinshiden, ko'rkem a'debiyatta tek qosıq namag'a tu'sedi h'a'm muzıka ja'rdeminde atqarıladı. Irg'aq, mine, qosıqtın' muzikalılıǵın ta'miyinlewde de tiykargı xızmetti atqaradı. Bir tegis ırg'aqqa iye qosıq muzıkag'a da jaqsı tu'sedi. U'shinshiden, ırg'aq qosıqtagı seslerdi retlestiriwshi de bolıp esaplanadı. Olay dewimizdin' sebebi qosıqta ziyat, enispey turg'an ses bolmawı kerek. Qosıq qatarlarındagı dawıslı h'a'm dawıssız sesler, bir-biri menen u'nlesiwshi seslerdin' sanı da birdey bolıwı lazım. Bunı qosıqtın' ta'biyatı talap etedi. Mine, sonlıqtan da qosıq ırg'agı h'aqqında tolıq mag'lıwmatqa iye bolıw, onın' o'zinsheliklerin u'yreniw ayrıqsha a'h'miyetke iye ma'selelerdin' biri bolıp tabıladı.

TEMA BOYINSHA SORAWLAR:

1. *Irg'aq tu'siniginin' amlamasın ayıp bersen'iz.*
2. *Irg'aq qosıq qurılısının' basqa elementleri menen qalay baylanısadı?*
3. *Irg'aqtın' ta'biyattagı ko'rinisi h'aqqında ayıp bersen'iz.*
4. *Irg'aqtın' payda bolıw tariyxı h'aqqında nelerdi bilesiz?*
5. *Qosıqtagı buwnaq tu'siniginin' ma'nisi qanday?*
6. *To'rt-bes buwınlı qosıqtın' ırg'agı h'aqqında ayıp bersen'iz.*
7. *Jeti-segiz buwınlı qosıqtın' ırg'agının' baslı o'zinsheligi nelerden ibarat?*
8. *On bir buwınlı qosıqtın' ırg'agının' tiykargı o'zinsheligin misallar keltiriw menen ayıp berin'.*
9. *Ga'zzellerdin' ırg'agının' baslı o'zinsheligi neden ibarat?*
10. *Qosıq qatarlarında buwın sanının' ten'liginin' buzılıwı*

irg'aqqa qalay ta'sir jasaydi?

11. Irg'aqtin' qosiqtag'i tiykarg'i xizmeti neden ibarat?

PAYDALANILG'AN A'DEBIYATLAR:

1. I. N. Golonishhev-Kutuzov Slovorazdel v russkom stixoslojenii, "Voprosi yazikoznaniya", 1959, 4, 25-bet
2. Literatura drevnego Vostoka, Moskva, 1971, 18-bet
3. Xolshebnikov V.E. Osnovi stixovedeniya: Russkoe stixoslojenie, 3-e izd. pererab. S.Pb. 1993, 201-bet

UYQAS XA'M ONIN' TU'RLERI

Sabaq jobasi

1. Uyqas h'a'm onin' aniqlaması
2. Uyqas qurılısı h'a'm tu'rleri
3. Erkin qosıqlarda uyqas
4. Seslik uyqaslar h'a'm olardıń tu'rleri h'aqqında tu'sinik
5. Redifli uyqaslar h'am olardıń tu'rleri

Uyqas qosıqtın' en' tiykarg'i elementlerinin' birinen esaplanadı. O'ytkeni, ol irg'aq, o'lsheń sıyaqlı poetikalıq so'zdin' o'zinsheligin ta'miyinlewde ayırıqsha xızmet atqaradı. A'sirese, awız a'debiyatı tiykarında rawajlang'an qaraqalpaq a'debiyatı sıyaqlı a'debiyatlarda uyqastın' tutatug'ın ornı o'z aldına. Sebebi, poeziya xalıq arasına awızsha taralatug'ın da'wirde qosıq uyqası ayırıqsha talap etilgen. Uyqas irg'aq penen birlikte qosıqtın' yadlanıw mu'mkinshiligin arttırg'an. Sonın' menen birge qarısıp ketken uyqas poeziyag'a o'zinshe ko'rkemlik bag'ıshlap, onın' oqıwshı ya'ki tin'lawshig'a tiygizetug'ın emotsionallıq ta'sirshen'ligin de arttırıp otırg'an. Solay eken, uyqastı izertlew, onın' qosıqtıg'ı baslı xızmetin aniqlaw, onın' tu'rlerin u'yreniw a'debiyat teoriyasında a'h'miyetli ma'selelerdin' birinen esaplanadı.

Uyqas h'aqqında qosıq qurılısın izertlewshilerdin' ko'pshiligi o'zlerinin' aniqlamaların ortag'a taslaydı. Ma'selen, **uyqas - bul qosıq qatarındag'ı h'a'r qanday buwın u'nlesligi, qosıq qatarının' son'ındag'ı seslik qaytalawlar** degenge sıyaqlı pikirler bar. Biraq

olardıń ishinde en' birinshilerden bolıp pikir aytqan V.M.Jirmunskiydin' aniqlaması uyqastın' ta'biyatın tolıg'ıraq ashıp beredi: **«Uyqas - bul qosıqtın' ba'ntlik qurılısında sho'lkemlestiriwshilik xızmet atqaratug'ın h'a'r qanday seslik qayatalawlar»**⁷.

Shınında da uyqas qosıqtın' ba'ntlik qurılısında tiykarg'i xızmetti atqaradı. Eki, u'sh, to'rt h't.b. qatarlı qosıq dep atawımızdın' sebebi qosıq qatarlarının' uyqasıw sistemasına baylanış. Sonday-aq qosıq qatarlarındag'ı buwın u'nlesligi degen tu'sinik te uyqastın' ma'nisin tolıq ashıp bere almaydı. Bunday jag'dayda seslik uyqaslardı biykarlawg'a tuwra keledi. Uyqas tek qosıq qatarının' son'ında da kele bermewi mu'mkin. Ol qosıqtın' ortasında da, basında da keledi. Usılardıń barlıg'ın esapqa alg'an h'alda V.M. Jirmunskiydin' uyqas h'aqqında bildirgen aniqlaması teoriyalıq jaqtan durıs degen juwmaqqa keliwge boladı.

Demek, uyqasqa joqarıdag'ıday aniqlama bersek, onın' shıg'armadag'ı baslı xızmeti neden ibarat,- degen sorawg'a juwap izlewge tuwra keledi. Uyqas - birinshi gezekte qosıq qurılısının' basqa elementleri bolg'an irg'aq, ba'nt, o'lsheń menen baylanısta tuwıladı h'a'm solardıń payda bolıwında sheshiwshi xızmet atqaradı. Ma'selen, qosıq qatarları bir-biri menen pa'kize uyqasqa tu'siwi arqalı bir tegis irg'aqtı payda etedi. Irg'aq - bul qosıq qurılısındag'ı en' a'h'miyetli element bolg'anı menen uyqassız o'zinin' bir tegisligin, sistemalıg'ın, muzikalıg'ın saqlap tura almaydı. O'ytkeni, uyqassız qatarlardın' oqılıwı menen uyqaslı qatarlardın' oqılıwında da sezilerli da'rejede pariq bar ekenligi ko'rinip turadı. Oqılıw intonatsiyasındag'ı o'zinsheliktin' qosıq irg'ag'ına ta'sir etpewi mu'mkin emes. Ha'r bir qosıq ba'ntinin' shegerasın aniqlawda da uyqas tiykarg'i kriteriya ekenligin, ba'nttin' tu'rin de uyqastın' qalay jaylasıwı belgilep беретug'ınlig'ın biz joqarıda atap o'tken edik. Barmaq o'lsheminde buwın sanının' ten'ligi menen uyqas arasında tıg'ız baylanıs bar. Sebebi, uyqas quwıp buwın sanının' ten'ligin buzıwg'a bolmaydı yamasa kerisinshe.

Ekinshiden, uyqas qosıqtın' ko'rkemligine tikkeley ta'sir jasaydı. Sa'tli tabılğ'an qatar, o'z ornında qollanılğ'an so'zler menen uyqastın' baylanısı pikirdin' sulıwlıg'ın, obrazlılıg'ın ta'miyinleydi, oqıwshıda emotsional, estetikalıq sezimlerdi payda etedi.

At eziwin jırtsa temir awızlıq,

⁷ Jirmunskiy V.M., Rifma, ee istoriya i teoriya, Petrograd, 1923, str. -9

Birew an'lır «alsam dep bir bawızlıq»,
Birewler der: sumlıq g'oy bul oyang'an,
Insap penen h'u'jdan degen jawızlıq.

1, 2, 4- qatarlar o'z-ara uyqasqa tu'sip bir pu'tin ba'ntti payda etedi. Ol kelesi ba'nt penen shegeranı belgileydi h'a'm qosıqtın' pu'tinligine, pikirlewdin' dawam ettiriliwine mu'mkinshilik jaratıp beredi. Qosıqtın' prozadan başlı ayırmashılıg'ı da sonda, ol ırg'aq h'a'm uyqasqa iye. Uyqas tın'lawshı h'a'm oqıwshı ta'repinen shıg'armanı qabıllaw h'a'm yadlaw mu'mkinshiligin barınsha joqarılatağı. Sebebi, uyqas, joqarıda aytip o'tkenimizdey, qosıqtın' ırg'ag'ına tikkeley ta'sir etiw arqalı onın' muzikalılıg'ın ta'miyinleydi. Muzikalı yamasa namalı so'z a'piwayı so'zge qarag'anda adamlardıń sanasına aktivirek sin'ip baradı. Uyqasqa tu'setug'ın so'zler basqalarına qarag'anda ayırıqsha intonatsiya menen aytiladı h'a'm ol qatardıń tamamlang'anlıg'ın bildiredi (uyqas qatardıń son'ında kelgen jag'dayda).

Joqarıda keltirilgen misalda a'piwayı til menen aytqanda qarısıp ketken uyqas qollanıl'g'an. Bul ba'nttegi uyqas ushın aling'an so'zlerdi basqa shayırlardıń shıg'armalarında da, I. Yusupovtıń o'zinin' shıg'armalarında da uyqas ushın aling'anın gezlestirmeymiz. Sonday-aq ol qurılısı boyınsha da quramalı, u'sh buwınlı uyqaslar. Ulıwma poeziyada u'sh-to'rt h'a'm onnan da ko'p buwınlı so'zlerden jasalg'an uyqaslar quramalı uyqaslar bolıp esaplanadı. O'ytkeni, so'zlerdin' quramındag'ı seslerdin' sanı ko'beygen sayın og'an seslik qaytalawlarg'a iye so'zlerdi tabıw qıyınlasadı. Ol shayırdan u'iken poetikalıq sheberlikti, sawatlılıqtı, izleniwshilikti talap etedi. Usı qıyınshılıqqa to'zbegen shayırlar a'piwayı uyqasqa (bir, eki buwınlı so'zlerden jasalg'an uyqaslar) bet buradı. Qosıqtag'ı uyqasatug'ın to'rt so'zdin' de da'slepki eki buwını tu'bir so'z, son'g'ı buwını so'z jasawshı «lıq» qosımtası. Bunnan qa'legen so'zge «lıq» yamasa «shı» so'z jasawshı qosımtasın qosıp uyqastı payda etiwge boladı degen juwmaq kelip shıqpawı kerek. Ma'selen, «awızlıq», «bawızlıq», «jawızlıq» uyqaslarına «jaslıq», «atızlıq», «awqamlıq» h'a'm tag'i da basqa so'zler uyqas bola almaydı. Bul jerde uyqastı payda etip turg'an qosımta emes, al «awız», «bawız», «jawız» degen tu'bir so'zler. Olar bir-biri menen ju'da' pa'kize uyqastı keltirip shıg'arg'an.

Sonday-aq uyqastı payda etiwde tek tu'bir so'zler emes, al qosımtalar da bul xızmetti atqara aladı. Ha'r qıylı morfologiyalıq

qurılısqa iye qosımtalar bir-biri menen uyqasadı. Ma'selen:

Huqiqı sheklenbegen go'zzal h'u'kimdar,
Sen kimsen' janıma h'a'kimlik etken..?
Biz tu'we ne ullı dana shayırlar,
Senin' kimligin'di aytalmay ketken.

Keltirilgen misaldag'ı birinshi h'a'm u'shinshi qatardag'ı «h'u'kimdar», «shayırlar» so'zleri o'z-ara uyqasadı. Biraq bul jerde birinshi misaldag'ıday tu'bir so'zler, yag'nıy «h'u'kim», «shayır» co'zleri uyqaspaydı da, al «dar», «lar» qosımtaları uyqastı payda etken. Bunda ayırıqsha atap o'tetug'ın na'rse - bul ekewi eki qıylı kategoriyadag'ı qosımtalar. «Dar» so'z jasawshı qosımta bolsa, «lar» ko'plik jalg'awı. Eger bular ekewi de bir formada: ya «dar», ya «lar» formasında kelse, yamasa ekewinde de, ya ko'plik jalg'awı, ya seplik jalg'awı, ya birdey so'z jasawshı qosımta jalg'ang'anda, onda olardı uyqas dep aytip bolmas edi.

Biraq ayırım jag'daylarda bir qıylı formadag'ı, leykin h'a'r qıylı kategoriyadag'ı qosımtalar da uyqastı payda etiwı mu'mkin.

Sol qara taslardı jarıp ba'h'a'rde,
O'sken gu'ldi ko'rip janın' qulazıp,
Maqtanıp, eljirep oylarsan' h'a'm de,
«Adam» tastan qattı, gu'lden de na'zik.

Bul ba'nttin' birinshi, u'shinshi qatarı uyqasadı. Biraq ondag'ı tu'bir so'zler «ba'h'a'r» ja'ne «h'a'm» bir-biri menen pu'tkilley uyqaspaydı. Onnan qala berse qosımtaları ekewinde de «de» birdey formada. Eger joqarıdag'ıday ko'z qarasta pikir ju'ritetug'ın bolsaq, bul qatarlardı o'z-ara uyqas dep atap bolmas edi. Leykin, olardı uyqas dep aytiwg'a mu'mkinshilik беретug'ın na'rse - bul jerdegi eki «de» forması jag'ınan birdey bolg'anı menen birinshisi orın sepliginin' jalg'awı bolsa, ekinshisi janapay so'z. Uyqastın' bunday tu'ri omonim so'zler qollanıl'g'anda da ushırasadı.

Ulıwma poeziyada ayırıqsha qızıg'ıwshılıq tuwdıratug'ın uyqas tu'rinin' biri - bul tek tu'bir so'zlerdin' o'z-ara uyqasıwı. A'sirese, bir ba'nttin' to'rt qatarında da uyqas ushın tu'bir so'zlerdi paydalanıw - ju'da' siyrek gezlesetug'ın jag'day.

Bul ne degen pisikshilik!
Bul ne degen saqıy topıraq!
Jurt atızda, esik ilik,
Jumıs qızg'an g'ır a'tırap.

Keltirilgen misaldag'ı birinshi qatardag'ı «pisikshilik», u'shinshi qatardag'ı «esik ilik» so'zleri, ekinshi qatardag'ı «topıraq» h'a'm to'rtinshi qatardag'ı «a'tirap» so'zleri o'z-ara uyqasadı. Olardan «pisikshilik» so'zi do'rendi tu'bir, qalg'anlarının barlıg'ı da tiykar tu'bir so'zler. Ja'ne bir dıqqat awdaratug'ın na'rse usı uyqasqa alıng'an so'zlerdin' u'shewi atlıq so'zler. Uyqas ushın tu'bir so'zlerdi qollanıw, onnan qala berse, atlıq so'zlerdi qollanıw - bul u'iken shayırlıq sheberliktin', poetikalıq izleniwshiliktin' juwmag'ı bolıp tabıladı. Sonday-aq eger de h'a'r bir qatardı bir sintaksistlik birlik dep qaraytug'ın bolsaq, qaraqalpaq tilinde atlıq so'zler ga'ptin' son'ında siyrek keledi. Demek, bul jerde ga'p qurawdın' inversiya usılınan paydalanılğ'an. Sonın' menen birge birinshi h'a'm u'shinshi qatarlarda to'rt buwın, ekinshi h'a'm to'rtinshi qatarlarda u'sh buwın u'nlesedi. Joqarıda aytıp o'tkenimizdey, bular da uyqas tabıwdın' en' quramalı usıllarının' biri bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq tili de basqa tu'rkiy tilleri sıyaqlı jalğ'almalı (aglyunativli) tiller toparına jatadı. Yag'nıy tu'bir so'zdin' keynine ko'plik, tartım, seplik jalğ'awları birinin' izinen biri izbe-iz jalğ'ana beriwi mu'mkin. Bunday jalğ'almalı so'zler poeziyada da ushırasadı. Biraq usınday jalğ'almalı so'zlerdin' uyqasıwı a'dettegi so'zlerge qarag'anda o'zgeshe boladı. Biz joqarıda tek tu'bir so'zlerdin', sonday-aq tek qosımtalardın' o'z-ara uyqasıwın ko'rip o'tken edik. Al tu'biri bir biri menen uyqaspaytug'ın so'zlerge birdey jalğ'awlar jalğ'ap onı uyqas sıpatında usınıw jag'dayları da ushırasadı. Biraq qosıq poetikasının' nızamlarına muwapıq bunday uyqaslardı uyqas sıpatında tanıwg'a bolmaydı. Ma'selen,

Sırlasıp aytım barlıq bilgenlerimdi,
Mat ettin' oynag'anım, ku'lg'enlerimdi,
O'mirimnin' ja'nneti dep oylayman,
Senin' menen gezlesken ku'nlerimdi.

(T.Jumamuratov, «Makarya sulıw»)

Bunda uyqas ju'da sa'tsiz tan'lang'an. Bir buwınlı so'zge birdey to'rt buwınlı jalğ'aw jalğ'ap, onı uyqas sıpatında usınıw poetikalıq sheberlilikke de, izleniwshilikke de an'latpaydı. Olar qosıqta uyqas atqarıwı kerek bolğ'an wazıypalardı (birgelki ırg'aqtı, qatarlardın' ko'rkemligin arttırıw, qosıqtın' emotsionallıq ta'sirshen'ligin joqarlatıw h.t.b.) atqara almaydı. Eger bulardı uyqas dep esaplawg'a bolsa, onda qa'legen so'zge birdey qosımtalardı jalğ'ap sheksiz uyqas

payda etiwge imkaniyat tuwılar edi.

Ulıwma poeziyada, sonın' ishinde qaraqalpaq poeziyasında tu'bir h'a'm qosımtalardın' qatnası boyınsha da uyqastın' bir neshe tu'rleri gezlesedi. Olar to'mendegishe keliwi mu'mkin;

1. Tek tu'bir so'zlerdin' uyqasıwı. Bunda en' a'h'miyetlisi eki yamasa onnan da ko'p buwınlı tu'bir so'zlerdin' o'z-ara uyqasıwı.

Jurtqa tan'sıq emes bul ku'nde baqsı,
Du'nya quwıw boldı kewildin' naqshı,
Toy berip, pul jıynap jaqın-juwıqtan,
Ulına «Jiguli» alg'anı jaqsı.

Keltirilgen misaldag'ı birinshi, ekinshi, to'rtinshi qatardag'ı uyqas so'zler tu'bir so'zler. Olar so'z shaqaplarına bo'liniwi boyınsha «atlıq», «atlıq», «kelbetlik». Tu'bir so'zler jalğ'almalı so'zlerge qarag'anda qosıqtın' ko'rkemligine ko'birek ta'sir jasadı. Sebebi, tu'bir so'zler qısqa boladı. Poeziya qısqaqlıqtı su'yetug'ınlıg'ı da'lillegen. Ekinshiden, tu'bir so'zlerdin' qosıq qatarının' son'ında keliwi tek poeziyanın' poetikasına ta'n qubılıs ekenligi de belgili. Solay eken, poeziyada tek tu'bir so'zlerdin' uyqas ushın qollanıwı ayrıqsha qubılıs sıpatında bah'alanadı h'a'm ol ko'binese talantlı shayırlardın' do'retiwshiliginde ushırasadı.

2. Tu'birdin' h'a'm qosımtanın' da uyqasıwı. Bunda uyqas ushın alıng'an so'zlerdin' tek tu'biri uyqasıp qalmastan, qosımtaları da uyqasadı. Uyqastın' bul tu'ri da'slepki tu'rge salıstırg'anda da quramalıraq.

-Aynalayın kelbetin'nen,
Ko'zge ısıq ko'rinesen'.
Bayqap turman su'wretin'nen,
Kelshi nege erinesen'?
(T.Jumamuratov)

A'lbette, tu'bir so'zdin' de, qosımtanın' da uyqasıwının' bunnan da quramalıraq tu'rleri gezlesedi. Joqarıdag'ı misaldag'ı uyqasıwshı so'zler xalıq qosıqlarında gezlesetug'ın uyqastı esletedi h'a'm jen'il oqıladı. Bunday uyqaslar ırg'aqqa da ayrıqsha tu's beredi h'a'm ol bunday qosıqlarg'a kewilli muzıkanı tan'lawg'a jol ashıp beredi.

3. Bir so'zdin' tu'biri menen ekinshi so'zdin' qosımtası uyqasıwı mu'mkin. Bunda olardın' tu'birleri o'z-ara uyqasıwı sha'rt emes.

Suw tartılsa, tawda qardan ko'remiz,
Ne is bolsa, basqalardan ko'remiz.

Mine, bul da tu'bir menen qosımtanın' uyqasıwının' bir ko'rinisi. Uyqastın' bul forması ko'birek bir, eki buwınlı so'zler menen ko'p buwınlı so'zler o'z-ara uyqasıp kelgende gezlesedi. Sonı da aytıp o'tiw kerek, qosıqta uyqasatug'ın so'zlerdin' buwın sanları da ten' bolıwı kerek. Bul nızam joqarıdag'ı qosıqta da saqlang'an. Da'slepki qatardag'ı «tawda» so'zi menen ekinshi qatardag'ı «basqalardan» so'zinin' tu'biri - «basqa» o'z-ara uyqasadı.

4. Tek g'ana qosımtalar uyqasıwı mu'mkin. Biraq bunda bul qosımtalar h'a'r qıylı kategoriyada bolıwı kerek. Ma'selen, so'z jasawshı qosımta, seplik, ko'plik, tartım h't.b.

«Shabazımlap» ju'rgen h'ayalın' sonda,

Shıdamı tawsılıp tiygen son' jang'a.

yamasa

Bes to'be artta qaldı asırımlı,

Mantan'lap buzsan' ayaq basıwın'dı.

Keltirilgen misallardag'ı astı sızilg'an qosımtalar qatarlardin' o'z-ara uyqasıwın ta'siyyinlep tur. Olarda uyqasatug'ın qosımtalardan aldın'g'ı so'zler uyqaspaydı. Bunday qosımtalardin' o'z-ara uyqasıwında olar pu'tkilley basqa-basqa kategoriyada bolsa, olardin' uyqasıwshı xızmeti ele de artadı. Usı ko'z qarastan qarag'anda ekinshi misal biraz xarakterli. O'ytkeni, onda so'z jasawshı qosımta menen tabıs sepliginin' qosımtası uyqasadı.

Basqa xalıqlardin' poeziyası sıyaqlı qaraqalpaq poeziyasında da quramalı (slojnaya) uyqastın' bir neshe tu'ri bar. Quramalı uyqas h'a'mme shayırdın' shig'armalarında da gezlese bermeydi. Ayrıqsha shayırlıq izlenisti, poetikalıq sheberlikti talap etetug'ın uyqastın' bul tu'rleri tek talantlı jazıl'g'an do'retpelerde g'ana ushrasadı. Bunday uyqaslar to'mendegiler:

1. **Juplasqan uyqas.** Bir qatardag'ı eki so'z benen ekinshi qatardag'ı eki so'zdin' o'z-ara uyqasıwına aytiladı.

Pu'tkil ja'h'a'n tuw ko'terdi tan' qalıp,

Ken' dalag'a toplanıstı san xalıq.

yamasa

Jaman jaqsı iyen' joq mennen basqa,

Da'wlet bası malımsan', Jiyren qasqa.

Poeziyada h'a'r bir qatarda o'z-ara uyqasatug'ın eki so'zdi tabıw qıyın. Bunday uyqaslar turaqlı so'z dizbekleri kelgende yamasa dizbeklesip keliwi sha'rt bol'g'an eki so'z qatara kelgende ushırasadı.

Bul uyqastın' quramalılig'ı sonda, eki so'z de o'z-ara uyqasıwı sha'rt. Joqarıdag'ı misallarda «tan-san», «qalıp-xalıq», «mennen-Jiyren», «basqa-qasqa» juplıqları o'z-ara uyqasadı. Shayırlar bunday so'zlerdi uyqas ushın a'nayıdan izlep tappawı mu'mkin. Ol do'retiwshilik h'alatta ta'biyy h'alda keliwi itimal. Ayırım jag'dayda geypara shayırlar uyqas do'retiwde so'z oyınınan paydalanadı h'a'm usının' na'tiyjesinde juplasqan uyqas do'retilei.

2. **Aralas uyqas.** Bunda bir qatardag'ı bir so'z benen ekinshi qatardag'ı eki so'zdin' yamasa kerisinshe uyqasıwı.

O'mirin'nin' mazmunı qunın' bolar,

Tın'tın'lap qulaq salsan' buring'ılar,

«O'mirdi qa'sterlen'» dep ba'ri birden,

Zinh'arlap ta'n'irdin' ko'p zarın qılar.

yamasa

Mıyıq tartsa jalt-jult etip du'r tisi,

Shırayına shıray qosar ku'lkisi,

Ku'n nurınday uyaltadı ko'zlerin',

Tikke turıp qaray qoysa bir kisi.

Joqarıdag'ı misallardan ko'rgenimizdey uyqastın' bunday tu'rinde bir yamasa eki buwınlı eki so'z benen ko'p buwınlı bir so'z uyqasadı. Bul jag'dayda da uyqasıwshı so'zlerdin' buwın sanının' ten'ligi printsipi saqlanadı. Ekinshiden, tek buwınlardin' sanı ten' bolıp qalmastan, al ondag'ı qaytalanıwshı seslerdin' sanı da ten' yamasa barabar boladı.

3. **Qos uyqas yamasa qaytalanıwshı uyqas.** Bunda bir qatardag'ı qaytalanıwshı jup so'z ekinshi qatardag'ı qaytalanıwshı jup so'z benen uyqasadı. Ma'selen, «xosh-xosh», «posh-posh» degenge sıyaqlı so'zlerdin' o'z-ara uyqasıwı. Bul uyqas da'slepki eki uyqasqa salıstır'g'anda da ju'da' siyrek gezlesedi. J. Aymurzaevtin' 1939-jılı jaz'g'an «Poezd» atlı qosıg'ında uyqastın' usınday tu'ri qollanıl'g'an. Uyqastın' bul tu'ri qosıqtın' ko'rkemligin ta'miyyinlewde ayrıqsha xızmet atqarmaydı. Ol pikirdin' emotsional-ekspressivliligin arttırıwda, sonday-aq ayırım jag'daylarda h'a'rekettti, ko'rinisti bildiriwde, yag'nıy eliklewish so'zler qollanıl'g'anda gezlesiwı mu'mkin.

4. **Tolıq uyqas (bogataya rifma).** Bunda bir qatardın' uyqasatug'ın so'zi ekinshi qatarg'a tolıg'ı menen o'tedi. Yag'nıy ko'p buwınlı so'zler menen az buwınlı so'zlerdin' o'z-ara uyqasıwınan uyqastın'

bunday tu'ri ju'zege shig'adi.

Bul ne degen pisikshilik,

Bul ne degen saqi'y topiraq.

Jurt atızda, esik ilik,

Jumıs qızg'an g'ır a'tirap.

Uyqastın' bul tu'ri de qaytalaniwshı seslerdin' ko'pligi menen ayırıqshalanadı. Usı jag'ınan ol alliteratsiyalıq uyqastı esletedi. Ko'p buwınlı so'zlerdin' quramına kiriwshi jay so'zler basqa bir so'z benen dizbeklesip kelip, onın' birinshi komponenti de quramalı so'zdin' da'slepki bo'legi menen uyqasadı. Minc, bul uyqastın' tolıqlıg'ın ta'siynleydi.

5. Tutas uyqas. Bunda eki yamasa onnan da ko'p buwınlı so'zlerdin' tek en' son'g'ı buwınları g'ana emes, al tu'bir so'zleri de o'z-ara uyqasadı. Yag'nıy so'zler tutası menen uyqasatug'ın bol'g'anı ushın da bunday uyqas tu'rlerin tutas uyqas dep atadıq.

Bul'biller sayrasa sen dep sayrag'an,

Gu'ller senin' ushın g'umsha baylag'an,

Su'mbil shashların'dı jelpip oy nag'an,

Salqın samallar da intizar sag'an.

Xalıq tilinde bunday uyqas qarısıp ketken uyqas dep ataladı. Sonday-aq bul uyqastın' baslı o'zinsheligi ko'binese feyil so'zler uyqas ushın qollanılardı. Sebebi, so'zlerge jalg'awlar jalg'ang'anda h'a'reketti an'latadı. Sonın' menen birge bunday uyqas ushın bir tekles so'zler qollanilatug'ın bol'g'anı ushın olar a'piwayıday bolıp tuyılardı. Bul uyqastın' en' baslı o'zinsheliklerinin' biri qaytalaniwshı seslerdin' sanının' ko'p bol'g'anlıg'ı sebepli onın' muzıkalılıqqa barınsha beyim bolıwı.

6. Tutas emes uyqas. Bunda eki yamasa onnan da ko'p buwınlı so'zlerdin' son'g'ı buwınları g'ana uyqasadı yamasa onın' son'g'ı buwını menen bir buwınlı so'z uyqasadı.

Sen an'lamay ju'rsen' aytqanday,

Isi shataq olardıñ h'a'zir.

Ha'zir olar bası menen g'ay,

Qaysar minez bir jan'a Da'wir.

Sorap atır olardan birimlep,

«Nege o'sek aytıasız? dep.

Uyqastın' bul tu'ri qosıqtın' poetikalıq ko'rkemligin artırıw'g'a

xızmet etpeydi. Ol qosıqtın' ko'rkemligine tiykarg'ı dıqqat qaratılmaıstan, al pikir birinshi orıng'a shıg'arıl'g'an qosıqlarda ko'birek gezlesedi.

7. Tolıq emes uyqas. Bunda eki yamasa onnan da ko'p buwınlı so'zlerdin' tek son'g'ı dawıslı sesi u'nlesiwi yaki qaytalaniwı mu'mkin. Bunı a'debiyattanıw iliminde tolıq ma'nisindegi uyqas dep esaplamaydı. Ol uyqastın' da'slepki ko'rinisi sıpatında ta'n alınadı. Sonlıqtan da uyqastın' bunday tu'ri tolıq emes uyqas degen termin menen ataladı.

So'ytıp quyash Spass saatına,

Shag'ılısqanda h'a'r ku'ni azanda,

Jay ag'ıslı bul janlı da'rya,

Ko'teriler Qızıl maydang'a.

Uyqastın' tu'rleri boyınsha terminler qaraqalpaq a'debiyattanıw iliminde avtor ta'repinen birinshi ma'rtebe isletilip otır. Bul terminlerdi aylanısqa qosqanda h'a'r bir uyqastın' qurılısına, mazmunına qaray onın' atamasın keltirip shıg'ardıq. Biraq h'a'r bir taza qubılıs tolıqtırıwıardı, jetilistiriwıdı talap etetug'ını da belgili. Sonlıqtan da bul terminler de qollanıw, paydalanıw barısında jetilisetug'ını so'zsiz.

Solay etip, uyqastın' qurılısı, jaylasıwı boyınsha tu'rlerin ko'rip o'ttik. Endi qaraqalpaq poyaziyasında uyqastın' sha'rtlılıgı ne menen belgilenedi degen soraw'g'a juwap beriwge tuwra keledi. Barmaq o'lshemindegi qosıqta uyqas ırg'aqtı an'g'arıwda, onın' bir tegisligin ta'miynlewde ayırıqsha xızmet atqaradı. Akademik L.V. Sherbanın' anıqlawı boyınsha frantsuz sillabikalıq qosıg'ında uyqas, «barlıq waqıtta qosıqtın' son'ın anıq anıqlaw'g'a imkaniyat tuwdıradı, sonlıqtan da ol oris poeziyasındag'ıday ko'rkemlew quralı xızmetin atqarıp g'ana qalmastan, qosıqta tiykarg'ı sho'lkemlestiriwshilik xızmetti de atqaradı»⁸ degen edi.

Uyqas qaraqalpaq a'debiyatında folklorlıq shıg'armalardan baslap rawajlandı. Ilimpazlar uyqastın' da'slepki tu'ri ju'da' a'piwayı bol'g'anın, son' jazba a'debiyattın' rawajlanıwı menen uyqastın' da rawajlang'anın, uyqastın' da'slepki forması sıpatında seslik uyqaslar xızmet atqarg'an bolsa, ol h'a'zirgi quramalı uyqasqa shekemgi joldı basıp o'tkenin ma'limleydi. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiyatında uyqas

⁸ Sherba L.V. Fonetika frantsuzskogo yazıka, M. 1955, str.169

tilimizdin grammatikalıq qurılısına da tolıq sa'ykes keledi h'a'm ol qosıqtın jen'il oqılıwına, ta'biyg'ıylıg'ına imkaniyat jaratıp beredi.

Uyqastın' evolyutsiyası tariyxıy-a'debiy protsesstin', anaw yamasa minaw qosıq formasının' rawajlanıwı menen tıg'ız baylanışlı. Sonday-aq uyqastın' rawajlanıwına, onın' a'meliyatta qollanılıwına milliy ko'rkeim da'stu'rdin' de ku'shli ta'sir jasaytug'ının umıtpawımız kerek.

Uyqas a'dette o'z-ara u'ylesetug'in so'zlerdegi barlıq seslerdin' tolıq qaytalanıwın talap etpeydi. O'z-ara u'ylesimli h'a'm bir-birine jaqın so'zlerdin' bolıwı uyqastın' ju'zege shıg'ıwındag'ı tiykarg'ı kriteriyalardıń birinen esaplanadı. Sonday-aq biz joqarıda atap o'tkenimizdey, uyqas tek seslerdin' qaytalanıwı g'ana emes, al buwınlardıń da o'z-ara u'ylesiwi bolıp tabıladı. Sonlıqtanda uyqastın' qosıqta payda bolıw tiykarları h'aqqında so'z bolg'anda ol seslik qaytalanıwı boyınsha da, buwınlardıń o'z-ara u'nlesligi boyınsha da jasalatug'ının na'zerde tutıw lazım. Bul aytilg'anlardın' barlıg'ı uyqas h'aqqında joqarıda aytqan pikirimizdi tolıqtıradı h'a'm uyqastın' ta'biyatın ashıp beredi. Uyqastı tu'rlerge bo'liwde de, uyqastın' so'zlerdin' tu'biri h'a'm qosımtaları arqalı jasalıwın anıqlawda da uyqas h'aqqında bul ta'liymattı basshılıqqa alıw talap etiledi. Sebebi, uyqas a'debiyat teoriyasının', sonın' ishinde qosıq qurılısı teoriyasının' bir elementi bolg'anlıqtan da onın' anıq kriteriyası bolıwı sha'rt. Ja'ne qaytalawg'a tuwra keledi, bul V. M. Jirmunskiydin' teoriyasınan sheginiw emes, kerisinshe onı tolıqtırıw. Sonday-aq buwın u'nlesligi degende, a'lbette, buwın quramındag'ı sesleslerdin' u'nlesligi tu'siniledi. Bir-birine ta'biyatı boyınsha jaqın so'zler g'ana o'z-ara u'nles boladı. Uyqastı payda etiw ushın ba'rqulla qaytalanıwshı seslerdin' bolıwı sha'rt emes.

Tal sayası jang'a ısıq,

Ilay suwlar sın'q-sın'q ku'lse japlarda.

Qawınların shire qısıp,

Jon'ishqalıg'ı do'nse usap maqpalg'a.

yamasa

Dilbarlıg'ın bılay qoyg'anda,

Sing'ırlag'an sestin qa'ytersen'.

Sınq-sınq ku'lgan altın saylarda,

Mo'ldir suwlı bulaqtay dersen'.

Keltirilgen birinshi misaldag'ı «japlarda», «maqpalg'a», ekinshi

misaldag'ı «qoyg'anda», «saylarda» degen so'zlerde seslik qaytalanıwlar joq. Biraq olarda bir-birine u'nles sesler qollanılğan. Ma'selen, birinshi misalda j-p, p-q, l-p, r-l, d-g' u'nleslikleri, ekinshi misalda q-s, o-a, g'-l, n-r u'nleslikleri qatnasadı h'a'm olar uyqastı payda etedi. Bul sesler bir-birin qaytalap turg'an joq.

U'nles seslerdi qaytalanıwshı sesler dep qabıllaw seslik uyqastın' bir tu'ri bolg'an alliteratsiyalıq uyqasta da gezlesedi. Bul so'zlerdi erkin qollanıw za'ru'riginen kelip shıqqan usıl bolıp tabıladı. Sonday-aq usı za'ru'rlikten kelip shıqqan ja'ne bir jag'day - uyqas ushın seslik qaytalawlarg'a da, seslik u'nlesliklerge de iye emes so'zlerdi qollanıw. Ol ko'p g'ana shıg'armalarda gezlesedi. Bunı a'debiyattanıw iliminde so'zlerdi u'nemli qollanıwıg'a umtılıwshılıq yamasa so'zlerdin' ma'nisine, pikirge ayrıqsha itibar beriwshilik penen tu'sindiredi. Erkin h'a'm nasırıy qosıqlarda uyqastın' birotala jog'alıw jag'dayların, a'yne, usı tiykardan kelip shıqqan dep esaplawg'a boladı.

Bular spektakl tayarlap ju'rip,

O'z rollerine h'a'm de tariyxqa

Sonsha su'n'gip ketip, ba'rin umıtqan

Nag'ız fanatikler, men bilsem eger,

Talantlı adamlarda bul is boladı...

A'lbette, I. Yusupov sıyaqlı shayırlardıń uyqas taba almawı mu'mkin emes. Keltirilgen misaldın' bes qatarında da uyqastın' bolmawı birinshi gezekte joqarıda atap o'tkenimizdey pikirdi birinshi orıng'a shıg'arıwınan kelip shıqqan. Ekinshiden, keltirilgen misal shayırdın' epikalıq shıg'armasınan, anıg'ırag'ı «Ma'ngi bulaq» poemasınan alındı. Bizge belgili, qosıq penen jazılğan epikalıq shıg'armalarda waqıyalar jelisin u'zliksiz h'a'm tabiyg'ıy h'alında beriw ushın, sonday-aq qah'arman obrazın jasaw, a'sirese, onın' psixologiyasın, ishki oy-keshirmelerin jasaw ushın, monolog, dialoglardı beriw ushın ko'binese, qarısıp ketken uyqasqa, bir tegis jelisli ırg'aqqa az kewil bo'linedi. Shayırdın' poemasınan alıng'an misalda da uyqastın' h'a'lsiz bolıwın usı sebeplerge baylanışlı tu'sindiriwge boladı.

Sırttan kelgen internatsional so'zler menen tu'pkilikli so'zler uyqasıp kelgende de uyqastın' bir tegisliligi, ta'biyg'ıylıg'ı buzıladı. Bunda sırttan kelgen so'zdi qanshelli qaraqalpaqshag'a jaqınlatıp qollang'anımız benen onın' «jat» ekenligi birden-aq ko'zge taslanıp turadı.

Aytqan: qız ig'balı bolsın ziyada,
Onı bilsin Parij h'a'm Qah'irada,
Hind elinde tu'ssin mushairag'a,
Ha'r basqan qa'demi gu'l-giya bolsın.
Hawazası tu'ssin pu'tkil du'nyag'a,
Qayda barsa, bizin' Zulfiya bolsın.

Keltirilgen misalda «ziyada», Qah'irada», «mushairag'a» degen so'zler bir qarag'anda o'z-ara uyqastay tuyiladi. Biraq Qah'ira so'zi sonshellı da'rejede bo'leklenip tur, og'an qaraqalpaqsha tu'pkilikli so'zlerden uyqas tabıw a'dewir mu'shkil is. Og'an «ziyada» so'zine qarag'anda da «mushairag'a» so'zi uyqasıw jag'ınan jaqın.

Sunday-aq ko'p g'ana qosıqlarda shalıs uyqas formasında tek jup qatarları uyqasıp, taq qatarları uyqaspawı (uyqastın' g'a'zzeliy forması) yamasa kerisinshe taq qatarları uyqasıp jup qatarları uyqaspawı da gezlesedi.

Qa'lesen' ju'zde qalın'a To'rtku'l, Shımbaydı bereyin,
Kewlimnin' ıshqı gu'llerin alarmısan' yamasa!
Qaraqalpaqsha yoshlı sazlar a'keldim sag'an,
Ha, go'zzal Buxarajan du'nya turg'ansha jasa.
Ibrayım der, Buxara shayırlar ilh'amıdur,
Sitorai mah'i xasa, Sitorai mah'i xasa!

yamasa

Na'zik ta'biyatlı paxtag'a shekem,
Ku'n ku'ydirgen sayın ag'arar qaytama.
Qara dumalaq balalardın' betinen,
A'miw suwı menen ku'n nuri tarar.

Taq qatarlardın' uyqaspay jup qatarlardın' uyqasıwı bul belgili nızamlılıqqa - ga'zzeldin' maqta o'lishemine tiykarlang'an. Onda ga'zzeldin' da'slepki eki qatarı uyqasadı da u'shinshi qatardan baslap taq qatarlar uyqaspay erkin qalıp jup qatarlar da'slepki eki qatarg'a uyqasa beredi. Bul a'sirler dawamında islep shıg'ıl'g'an uyqasıw forması. Qaraqalpaq poeziyasında bul nızamlılıq qatan' saqlanbastan tek qosıqtın' h'a'r bir ba'ntindegi jup qatarları o'z-ara uyqasıp keliw jag'dayları ko'p ushırasadı. Bul da ga'zzeldin' yamasa rubayının' o'lishemin qabıllamastan tek sırtqı formasın qabıllag'anday uyqas formasın qabıllawdın' bir tu'ri. Al taq qatarlardın' uyqasıp, jup qatarlardın' uyqaspawı h'esh qanday nızamlılıqqa tiykarlanbag'an. Onı da shayırlardın' erkin pikir ju'rgiziwinen kelip shıqqan uyqas

forması dep qabıllawg'a boladı.

Ma'selen, joqarıdag'ı birinshi misalda jup qatarlardag'ı «yamasa», «jasa», «xasa» so'zleri o'z-ara uyqasadı. Olar pa'kize uyqastı payda etken, taq qatarlarda uyqastın' bolmawın da bildirmeydi. Sonday-aq qosıq g'a'zzel formasında jazıl'g'anlıqtan da uyqastın' bul forması qosıq formasına mas tu'sip tur. Al ekinshi misalda taq qatarları h'a'lsiz bolsa da «shekem», «betinen» so'zleri arqalı o'z-ara uyqasıp tur. Al jup qatarlarında uyqas ushın «qaytama», «barar» so'zleri qollanıl'g'an. Biraq ko'rinip turg'anınday bul so'zler uyqastı payda ete almaydı. Demek, uyqastın' bunday tu'rin shayırlardın' do'retiwshilik izleniwshiliginin' jemisi dep qaramastan, kerisinshe olardın' uyqas do'retiwge bol'g'an itibarsızlıg'ı sıpatında qaraw kerek. Sebebi, da'stu'riy qosıq formasında jazıl'g'an shıg'armalarda uyqasqa itibar bermewshilik, onı pikir quwıwshılıqqa awdarıw, so'zlerdi u'nemli paydalanıwg'a umtılwshılıq penen tu'sindiriw qosıq formasın a'bigerlendirip, onın' oqıwshı yaqi tın'lawshıg'a tiygizetug'in emotsionallıq, estetikalıq ta'sirin kemitetug'inı belgili.

Qaraqalpaq poeziyasında jazıl'g'anda uyqas buzılıp qollanıladi da, oqıl'g'anda ol qa'dimgi da'stu'riy uyqas formasında esitiledi. Yag'nıy oqıl'g'anda uyqastag'ı olqılıq bilinbey ketedi. Bul qaraqalpaqsha qosıqtı oqıw intonatsiyasına h'a'm qosıq ırg'ag'ına baylanıslı.

Arqanın' A'wezovı, Muqanı ma...

Qazaqsha kitap tu'sse du'kanıma,

Ele de bayag'ısha bas salaman...

Alma Ata, ag'a jurtım, a'ssalam al!

A'ssalam al, qazaqtın' astanası,

Keldim men quwanışım bastan asıp...

Keltirilgen misal h'a'r eki qatarı o'z-ara uyqasatug'in eki qatarlı qosıqtan alındı. Biraq u'shinshi, to'rtinshi qatar menen besinshi, altınshı qatarlar jazba tu'rinde o'z-ara uyqaspag'anı menen oqıl'g'anda olar ju'da' pa'kize uyqastı payda etedi. Bul demek, oqıl'g'anda uyqastag'ı anaw-mınaw olqılıqlardın' bilinbey ketetug'inınan da'rek beredi. U'shinshi, to'rtinshi qatarlarda bir qatardag'ı eki so'z benen ekinshi qatardag'ı eki so'z o'z-ara uyqasadı. Biraq bul so'z dizbeklerinin' komponentlerinin' buwın sanları ten' emes. U'shinshi qatardag'ı «bas salaman» so'z dizbeginin' birinshi komponenti bir buwınlı so'z bolsa, kerisinshe, to'rtinshi qatardag'ı «assalam al» so'z

dizbeginin' ekinshi komponenti bir buwınlı so'z bolıp tabıladı. Bul jazıwda sezilerli da'rejede bilingeni menen ayılğ'anda eki so'z de bir buwnaqta ayılğ'anlıqtan qosılıp oqıladı h'a'm olar arasındag'ı uyqas olqılığ'ı bilinbeydi. Besinshi, altınshı qatarlardag'ı o'z-ara uyqasıwshı so'zler — «astanası», «bastan asıp» so'zleri. Bastan asıp so'zindegi «b», «p» cesi ziyat. Sonlıqtanda ol jazıwda uyqastı buzıp tur. Biraq bul jerde de oqılıw epkini menen bul olqılıq ta bilinbey ketedi.

Uyqastın' ayırıqsha tu'rlerinin' biri-bul seslik uyqaslar. Izertlenip otırğ'an 30 jıllıqta da alliteratsiya, assonans, anafora sıyaqlı seslik uyqaslar shayırlardıń poeziyalıq shıǵarmalarında ushırastı h'a'm olar qosıq ko'rkemligin arttırıwǵa so'zsiz ta'sir jasadı. Sh. Seytov, T. Matmuratov, K. Raxmanov, T. Sa'rsenbaev, B. Genjemuratov, M. Qarabaev sıyaqlı shayırlardıń shıǵarmalarında seslik uyqaslar ko'birek gezlesetug'ını bayqaldı.

«Alliteratsiya - qosıq qatarlarında, ko'birek so'zlerdin' basında, dawıssız seslerdin' qaytalanıwı. Ol eski german, tu'rk xalıqlarının' h'a'm basqa da xalıqlardıń a'debiyatlarında ushırasadı»⁹.

Seni umıt desip sıbırlar samal,
Seni umıt desip suwlar sın'qıldap.

Gu'lshehra, Gu'lruxsardı Gulayımg'a,
Du'gana, qurdas qılğ'an biradarlıq

Sarı iren'lerdi su'ymes-em,
Sarı ko'yleklerdi kiymes-em,
Sen su'ydirdin' sarg'ayg'anın'da,
Salı atızları so'yle sen.

Qılıstay qılshıldap aydın' nurları,
Tolqın tu'ygishledi ko'kiregimdi,
Nasharxad shorshınıp birden shırladı,
Adamzat sa'l irkil, men suwperimen.

Qıyalım jayılar jasıl jaylawda,
A'rmanım arg'ımaq alıs aylawda,

Ko'zimdi ashaman barlıg'ı - yalg'an,
Shınjırlang'an Shınlıq u'rer- baylawda...

Joqarıda alliteratsiyag'a tiyisli bir neshe misallar keltirip o'ttik. Birinshi misal «c» cesine qurılğ'an alliteratsiya. Shayır qatarlardag'ı so'zlerdin' sulıw esitiliwi ushın usı sesten baslang'an so'zlerdi tan'lag'an. Sonday-aq bul eki qatar u'sh so'zden ibarat anafordan (Seni umıt desip) baslanatug'ının esapqa alsaq shayırdın' o'z shıǵarmasın do'retiw payıtında seslik uyqas u'stinde izleniwshilik penen jumıs alıp barg'anın tu'siniw qıyın emes. T. Matmuratovqa tiyisli qosıqta alliteratsiya ushın «G» sesi tan'lang'an. Shayır arnawlı tu'rde h'a'r qıylı milletke tiyisli bolğ'an «G» sesinen baslanatug'in qız atların tan'lag'an. Ulıwma T. Matmuratov qosıqqa ko'rkem forma tan'lawda ko'p izlengen shayıır. Onın' «s» sesine qurılğ'an alliteratsiyalıq qosıg'ı seslik uyqastın' usı formasının' h'aqıyqıy ulgisi bolıp tabıladı. Ol oqılğ'anda jan'ıltpashlardı esletedi. Jan'ıltpashlar da adamlardı sulıw, anıq so'ylewge ko'nliktiriw ushın do'retilei. Bul qosıqta da alliteratsiyalıq uyqas arqalı so'zdin' sulıwlıg'in seziniwge boladı. Usı ba'ntte qatarlardın' son'ındag'ı uyqastı seslik uyqaslar jen'ip ketken. Olar uyqas xızmetin tolıq atqarıp tur.

B. Genjemuratovtın' qosıqlarındag'ı seslik uyqaslarg'a ayırıqsha toqtap o'tiwge tuwra keledi. Shayır shıǵarmalarınan keltirilgen misaldın' birinshi ba'ntinde «q», «t», «s», ekinshi ba'ntinde «j», «sh» seslerine qurılğ'an alliteratsiyalıq, «a» sesine qurılğ'an assonans uyqaslar qatnasadı. Biraq bunda so'zler tek seslik uyqas du'ziw ushın usılay qollanılmastan, shıǵarmadag'ı pikir ag'imın ta'miyinlew ushın qollanıladı. Ma'selen, «qılıstay qılshıldap», «tolqın tu'ygishledi», «jayılar jasıl jaylawda», «shınjırlang'an shınlıq» alliteratsiyaları h'a'm «arg'ımaq alıs aylawda» assonansı turaqlı so'z dizbekleri da'rejesine jetken. Olardıń arasında bekkem ma'nilik h'a'm formalıq baylanıs bar.

A'dette poeziyada assonanslar (dawıslı seslerdin' qaytalanıwı)¹⁰ alliteratsiyag'a salıstırğ'anda o'nimsiz qollanıladı. Biraq olar da so'zlerdin' sırtqı sulıwlıg'in, olardıń esitiliw o'zinsheligin to'miyinlewge xızmet isleydi.

Appaq u'lbiregen mamıq siyenen'nen,
aqsha bult Aq tu'nge jarasqan aqsham,

9 Literaturniy entsiklopedicheskiy slovar, M. «Sovetskaya entsiklopediya», 1987, str.20

10 Literaturniy entsiklopedicheskiy slovar, M. «Sovetskaya entsiklopediya», 1987, str.39

Janımdı bir mun'lı sag'ınış aymalap,
 Jalg'ızlıq qusları sayrasqan aqsham.
 Men- O'mirgu'l kempirmen.
 O'mirin'men.
 O'mirin'di o'ltirmen'.
 Bolmasa mendey anasız,
 Qarap bolasız,
 Qarap bolasız.
 Uzaq emes anshama,
 Arlı, arsız arası,
 Arlı jaqsı qanshama,
 Arsız man'lay qarası.

Bul qatarlarda «a» h'a'm «o'» seslerine qurıl'gan assonanslar berilgen. Uluwma assonanslardı baqlap qarag'anımızda ko'birek «a» sesine qurıl'gan assonanslardın' gezlesetug'inin gu'zetiwge boladı. Bunın' tiykarg'ı sebebi sıpatında bul sestin' pozitsiya tan'lamaytug'inin, basqa dawıslı seslerge qarag'anda ko'birek qollanılattug'inin atap o'tiwge boladı. Keltirilgen misallardag'ı qaytalanıwshı sesler so'zdin' basında da, ortasında da kelip, olar arasındag'ı jaqınlasıwdı ku'sheytedi.

«Anafora - bir yamasa bir neshe ba'ntlerde qosıq birdey so'zler h'a'm so'z dizbekleri menen baslanıwı»¹¹. Ol alliteratsiya h'a'm assonanstan tu'pkilikli o'zinshelikke iye. Birinshiden, da'slepki eki seslik uyqasta sesler qaytalanıp kelse bunda so'zler h'a'm so'z dizbekleri qaytalanadı. Ekinshiden, olarda bir qatardın' ishinde sesler qaytalansa, bunda h'a'r bir qatardın' basındag'ı so'zler qaytalanadı. Usı jag'ınan anaforalar ko'birek so'zlerdin' intonatsiyasın ku'sheytiw menen birge ırğaqqa da ta'sir jasaydı. Sebebi, a'dette h'a'r bir qatarda qaytalang'an so'z ayırıqsha intonatsiya menen oqıladı h'a'm ol usı arqalı ırğaqtıń da o'zinsheligin ta'miyinleydi. Bul jag'ınan anaforalar rediflerge uqsaydı.

Son'gı da'wirdegi qaraqalpaq lirikasında bir so'zden de, bir neshe so'zden de qural'gan anaforalar gezlesedi.

Doslıq pa'k ju'rektin' talmas qanatı,
 Doslıq turg'an jerde qashar mashaqat.
 Doslıq tirishiliktin' ku'sh h'a'm quwatı,

Doslıq bar jerde bar baxıt h'a'm ra'h'a't.
 Doslıq dushpanlıqqa bolmas mawasa,
 Doslıq penen adam ten'iz, taw asar.
 Qızg'a ashıq bolg'an patshalar,
 Qızg'a ashıq bolg'an ot jag'ar,
 Qızg'a ashıq bolg'an su'lin'gir,
 Qızg'a ashıq bolg'an ba'tjag'ar.
 Sıpayı Qosıqlar- kostyum shalbarsız,
 Sıpayı Qosıqlar- saqalsız, murtsız.
 Sıpayı Qosıqlar- qulı abroydın',
 Sıpayı Qosıqlar- ku'yiksiz, o'rtsiz
 «Salamat» bolın'!
 A'ssalam, qa'lbimnin' otlı aspanı,
 A'ssalam, sezimnin' otlı ummanı,
 A'ssalam, da'rtimnin' otlı da'stanı,
 A'ssalam, so'zimnin' o'rtli dumanı,
 A'ssalam, Sizlerge, a'ssalam...

Mine, anaforanın' h'a'r qıylı tu'rlerinen misallar. Olardın' barlıg'ı da anaforalar bolg'anı menen atqaratug'in ko'rkem wazıypaları h'a'r qıylı. Birinshi misal shayır M. Qarabaevtin' shıg'armasına tiyisli bolıp, onda doslıq so'zine ayırıqsha ma'ni ju'klew ushın onı anafora sıpatında tan'laydı. T.Sa'rsenbaevtin' shıg'armasında u'sh so'zden ibarat anafora qatnasadı. Ol jasalıwı h'a'm sırtqı forması boyınsha redifke de jaqın. Biraq atqaratug'in xızmeti boyınsha anafora. Sebebi, redif ushın qollanılattug'in so'zlerdin' intonatsiyalıq ma'nisi anafora'g'a salıstırğanda da ku'shlirek boladı. Yag'nıy bunday shıg'armalarda pikir tikkeley redif arqalı beriledi. Al anafora qatarlardın' birdey so'zler h'a'm so'z dizbekleri menen baslanıwı. Ondag'ı intonatsiya h'a'lsizirek. Biraq anaforanın' ırğaqqa ta'sir etiw ku'shi redifke salıstırğanda ku'shli. Usı ko'z qarastan qarag'anda onı anafora dep ataw mu'mkin.

B. Genjemuratovtin' lirikasında anaforanın' h'aqıyqıy u'lgisi berilgen. Birinshi ba'nttegi «Sıpayı Qosıqlar» anaforasına ju'da sa'tli ta'rip berilgen. Anaforadan keyingi so'zler arqalı shayırdın' qosıqta aytajaq pikiri aydınlasadı. Shayır usı anafora h'a'm onın' ta'ripi arqalı qosıqqa qanshelli u'lken wazıypa ju'klenetug'inin bildiredi. Ba'nttin' son'ındag'ı «Salamat» bolın'!» ba'nt basarının' da sa'tli shıqqanlıg'in atap o'tiw kerek. Ekinshi ba'nt arqalı shayırdın' aytajaq

¹¹ Литературный энциклопедический словарь, М. «Советская энциклопедия», 1987, стр.21

pikiri ele de aydınlasadı. Bunda «A'ssalam» so'zinin ma'nilik xizmeti birinshi ba'nttegige salıstırğ'anda da ku'shlirek. Shayır usı so'z arqalı pikirin anıqlastıradı. Qosıqta uyqas tabıw boyınsha da izleniwshilik bar. Onda sırtqı uyqas penen birge ishki uyqas ta qatnasadı. Ba'nttegi «qa'lbinnin'», «sezimnin'», «da'rtimnin'», «so'zimnin'» so'zleri ishki uyqas bolıp tabıladı. Sonday-aq bul ba'nttegi anafora sıpatında qollanılıp turg'an «a'ssalam» so'zi redif xızmetin de atqarıp tur. Onı redifke arnalg'an bo'limde ko'rip o'temiz.

Ulıwmalastırıp aytqanda seslik uyqaslar da'stu'riy uyqaslar menen birge h'a'zirgi poeziyada da qosıqtın ko'rkemligin, emotsionallıq ta'sirshen'ligin, intonatsiyalıq ma'nilik xızmetin arttırıwda o'z ornına iye. Olardı qollanıw arqalı shayırlardıń poetikalıq izleniwshili-ginin' artıp baratug'ının ko'riwge boladı.

Redif, a'sirese, Shıg'ıs poeziyasında qosıqtın ko'rkemligin arttırıw, bir so'zge ayrıqsha dıqqat qaratıw ushın qollanılátug'ın ayrıqsha usıl bolıp esaplanadı.

Redif kelip shıg'ıwı boyınsha arab so'zi bolıp, attı erde otırıwshının' keyninde otırğ'an adamdı an'latadı.¹² A'sirese, ol Shıg'ıs a'debiyatında g'a'zzel janrında ko'birek qollanılğ'an. Onın' qollanılıwı birinshi gezekte bir so'zdın' h'a'r qatarda qaytalanıwı arqalı mazmunga ta'sir jasaw bolsa, ekinshiden, qaytalanıwlar arqalı ırğ'aqtı, qosıqtın muzikalılıg'ın ku'sheytiwge bag'darlang'an. A'dette redif ushın emotsionallıq ta'sirshen'ligi basım, ko'rkemligi joqarı so'zler tan'lap alınadı.

Ha'zirgi qaraqalpaq poeziyasında redifler qatarlarda jaylasıwı boyınsha 2 formada ushırasadı:

1. Qatarlıq redif

2. Ba'ntlik redif

Qatarlıq redif en' ken' tarqalg'an forma bolıp, bunda redif ushın qollanılátug'ın so'zler qatardın' son'ında da, ortasında da, basında da kele beriwi mu'mkin. Ayırım jag'daylarda bir qatarda jup redif te gezlesedi. A'sirese, redif ushın u'sh, to'rt so'zdın' isletiliwi ulıwma a'debiyatta jeke siyrek ushırasatug'ın h'alat.

Qıstın' ku'ni qar gu'ller, yarım, sen ju'rgen jerde,
Jupar iyis shashar jeller, yarım, sen ju'rgen jerde,
Bostang'a do'ner sho'ller, yarım, sen ju'rgen jerde,

O'zgeshe sayrar bu'lbiller, yarım, sen ju'rgen jerde,
Qa'demin'e qayıl jer, yarım, sen ju'rgen jerde.

Yusupovqa tiyisli bul muxammes usı formanın' klassikalıq usılı tiyarında jazılğ'an. Da'slepki ba'nttin' bes qatarı tolıg'ı menen uyqasıp, ekinshi ba'ntten baslap son'gı qatar birinshi ba'nt penen uyqasadı. Shayır redif ushın to'rt so'zdi (yarım, sen ju'rgen jerde) ta'lag'an. Qosıqta rediflerdin' aldındag'ı «gu'ller-jeller-sho'ller-bu'lbiller-jer» so'zleri o'z-ara uyqasadı. Eger itibar berip qarasaq, usı uyqas so'zlerdin' aldındag'ı so'zler de (qar-shashar-do'ner-sayrar) o'z-ara uyqasadı. Demek, shayıır h'a'r bir qatarda redif ushın to'rt, uyqas uhin eki so'zdi qollang'an. Bul qubılıstın' u'lken poetikalıq izenistın', shayırlıq sheberliktin' na'tiyjesi ekenligine daw joq.

Ekinshiden, shayıır redifti de ju'da sa'tli tapqan. Qosıqtag'ı pikirdin' jetkeriliwi de, mazmun da, a'yne usı so'zge baylanışlı. Bul yar obrazın ulıg'lawdın' en' joqarg'ı shegerası. Sebebi, yar ju'rgen jerde qıstın' lu'ni qar gu'llese, jeller jupar iyis shashsa, sho'ller bostang'a do'nse, bu'lbiller o'zinshe sayrasa, jer onın' qa'demine qayıl bolsa - yar go'zzallıg'ın, og'an bolğ'an muh'abbattı bunnan artıq su'wretlew muyn. Lirika - bul sezimler du'nyası, qa'lb du'nyası. Sonlıqtanda yar sıyaqlı muxaddes tu'sinikti usılay jırlaw kerek. Al h'a'zirgi geypara qosıqlarda aytilátug'ınday: «kel, la'bin'nen su'yeyin, janım», «o'zgeni na'rgiz su'yego'rme», «o'zin' janımdasan', kewlin' basqada» sıyaqlı so'z h'a'm so'z dizbekleri yar go'zzallıg'ın da, muh'abbattın' muxaddesligin de jetkere almaydı.

Bunnan keyingi ba'ntlerde to'mendegidey qatarlar bar“
Jar astındag'ı jayın ko'rip seni nabada,
Jan'a bolğ'an jigittay o'rden-ıqqa shabadı.

Yamasa

«Ko'rsen' ta'riypin ayt» dep tu'nler jalınar tan'g'a,
«Gu'l ju'zine qonba» dep tan'g'ı shıq keyir shan'g'a.

Mine, bul h'a'qiqiy ishqı lirikası. Usı qatarlardı oqıy otırıp yar go'zzallıg'ına, og'an bolğ'an jigittin' ilah'iy sezimlerine isenbewin', yar h'aqqında usınday tu'siniklerge iye bolıwğ'a umtılmawın' mu'mkin emes.

U'sh so'zden ibarat redifke mısıl“

A'ne ko'rin', pisent etpey, barar dilbar. Bul ne azap?
Wax, ishqın'da jang'an sayın, ja'ne dilbar. Bul ne azap?
O'z arızılı intizarın dushpan sanar. Bul ne azap?

¹² Literaturniy entsiklopedicheskiy slovar, M. «Sovetskaya entsiklopediya», M. 1987, str.321

Dos sanaydı basqalardın' ba'rin nigar. Bul ne azap?
Tek te menin' bir o'zimnen ju'zin burar. Bul ne azap?

Shayır qızlarg'a ta'n bolg'an takabbırılıqtı «Bul ne azap?» reifi arqalı beredi. Shıg'ıs a'debiyatının' u'lgisi muxammeste qosıq do'reiw arqalı shayır so'zsiz forma sulıwlıg'ına erisken.

Eki so'zden, bir so'zden ibarat redifti qollanıw h'a'zirgi qaraqalpaq poeziyasında ju'da' ko'plep ushırasadı. Sonlıqtanda olardan mial keltirip otırıwdı sha'rt dep esaplamadıq.

Qatarlıq rediflerdin' en' quramalıları qosıq qatarının' basınla h'a'm ortasında keletug'in redifler (Uyqas aldında ta'kirarlanıwsı so'zlerdi Shıg'ıs a'debiyatında «Hojib» dep ataydı. Biraq qaraqalpaq a'debiyatında ol termin sıpatında qaliplespegenlikten usılay atadıq. Bunday redifler jasalıwı boyınsha da, atqaratug'in xızmeti boyınsha da qatardin' son'ında keletug'in rediflerge salıstırğ'anda quramal:

A'ssalam, qal'bimnin' otlı aspanı,
A'ssalam, sezimnin' otlı ummanı,
A'ssalam, da'rtimnin' otlı da'stanı,
A'ssalam, so'zimnin' otlı dumanı,
A'ssalam, sizlerge, a'ssalam!

Qosıqtın' h'a'r bir qatarında jup redif (a'ssalam-otlı) h'a'm us rediflerdin' son'ında sa'ykes jup uyqas (qal'bimnin'-da'rtimnin', sezimnin'-so'zimnin', aspanı-da'stanı, ummanı-dumanı) qatnasadı. Qosıq tek usı redif h'a'm uyqas so'zlerden ibarat. Onda basqa so'zler joq. Bul ne Forma quwıwshılıq pa? Joq. Shayır qosıg'ında usı forma ta'biyiy h'alında jaratılğ'an h'a'm ol mazmun menen birigip ketken. Sebebi, shayır qosıqtın' birinshi ba'ntinde Sıpayı qosıqlardın' oqıwshıg'a h'esh na'rse bermeytug'inın bayanlap keledi de, ekinshi ba'ntti joqarıdag'ıday formag'a quradı. Bul a'yne usı forma mazmundı jetkeriwge ju'da' mas tu'skenligin an'latadı.

Ekinshiden, shayırdın' forma u'stinde arnawlı jumıs alıp barg'anın da seziw qıyın emes. Sebebi, bir qatarg'a eki redif h'a'm olarg'a sa'ykes eki uyqastı ja'mlestiriw, a'lbette, u'lken shayırlıq sheberlikтин' jemisi. Rediflerden keyingi birinshi uyqas ta, ekinshi uyqas ta shalıs formada jaylastırılğ'an. Bul demek, shayır ta'repinen ba'nt du'ziw printsipinin', sonday-aq bir ba'ntte ulıwma mazmunın' bir bo'legin jetkeriw printsipinin' saqlanıwı bolıp ta tabıladı.

U'shinshiden, redifler menen uyqaslar ortasında bekkem logika-lıq baylanıs ornatılğ'an. Bunda «a'ssalam-otlı» rediflerinin' maz-mundı

jetkeriwdegi ornı qanday bolsa, uyqas so'zlerdin' de a'h'miyeti olardan kem emes. Shayırshılıqqa tikkeley tiyisli bolg'an «qa'lb-sezim-da'rt-so'zim» so'zleri qanshelli durıs tan'lang'an bolsa, sa'ykes tu'rde olardın' jemisi sıpatındag'ı «aspan-umman-da'stan-duman» so'zleri «otlı» redifin ele de ku'sheytip beredi. Al «a'ssalam» redifi bul so'z dizbeklerinin' mazmunın ele de joqarılatıp, shayırdın' do'retiwshilik niyetin aydınlastıradı.

Solay eken, qatarlıq redifler ma'zi bir yamasa bir neshe so'zlerdin' qaytalanıwı emes, al qosıqtın' mazmunın, pikirlewdin' ta'sirshen'ligin arttırıw ushın qollanılatug'in ko'rkemlew usıllarının' bir tu'ri ekenligi so'zsiz.

Ba'ntlik redifler h'a'r bir ba'nttin' son'ında bir qıylı so'z yamasa so'zlerdin' qaytalanıwınan jasaladı. Bunda ba'nttin' son'ındag'ı qatarlar tolıg'ı menen qaytalanıwı da, bir yaki bir neshe so'z qaytalanıwı da mu'mkin. Qaraqalpaq jazba a'debiyatında ba'ntlik rediflerdin' to'rkinı alısta. XIU' a'sirdegi jıraw-shayırlardın' do'retiwshiliginen baslap XIX a'sirdegi klassik shayırlardın' shıg'armalarında de ba'ntlik rediflerdi qollanıw da'stu'r bolg'an. Biraq XX a'sirge shekemgi a'debiyatta qosıqtın' atamasın ba'ntlik redif sıpatında beriw ta'jiriyesi ko'birek ushırasadı. Ma'selen, Ku'nxojanın' «Umıtpaspan», «Oraqshılar», A'jiniyazdın' «Ellerim bardı», «Go'zzallar», «Shıqtı jan», Berdaqın' «Jaqıraq», «Izler edim», «Xalıq ushın» h't.b. shıg'armalarında qosıq ataması h'a'r ba'nttin' aqırında qaytalanıp, redif xızmetin atqaradı.

XX a'sirde A. Musaev, A. Dabılov, S. Nurimbetov, T. Jumamuratov sıyaqlı xalıq shayırlarının' do'retiwshiliginde de ba'ntlik rediftin' bir qansha u'lgilerinin' do'retilgenin ko'riwge boladı. A'sirese, Maqtımqulı da'stu'ri dep esaplaytug'in da'stu'r bar. Onda birinshi ba'nt shalıs uyqas formasında, qalg'an ba'ntlerdin' barlıg'ı birgelkili uyqas formasında keledi h'a'm birinshi ba'nttin' ekinshi qatarının' son'ındag'ı so'z yamasa so'zler h'a'r bir ba'nttin' aqırında qaytalana beredi. Bunda h'a'r bir ba'ntlik rediftin' aldındag'ı so'zler o'z-ara uyqasıwı sha'rt. Bul forma XX a'sirde A. Dabılov do'retiwshiliginde ku'shli rawajlanıwın tapqan edi. Ha'zirgi a'debiyatta I. Yusupov, X. Da'wletnazarovlar bul formada ko'plegen qosıqlar do'retti.

Jaz quyashı jaynap ku'lgan shag'larda,
Qara tawdın' qabag'ında ton' qalmas.
Opalı dos seni ko'rgen shag'larda,
Ko'zde qayg'ı, ko'kirekte mun' qalmas.

Da'wran atın minip kelse na'wbeti,
El su'ygen jigittin' tasar da'wleti,
Insannın' insang'a artsa h'u'rmeti,
Gu'lshanlarda ashılmayın gu'l qalmas.

Muh'abbat h'aqqında biraz jırlarım,
Jır emes ol menin' ju'rek sırlarım,
Alınar waq keldi gu'ller qırmanın,
Jashg'ım, sen meni taslap barasan!
Seni oylay berip kewlim ezildi,
Sag'an aytaldım ba, aytar so'zimdi?
Shadlıqqa payandoz mun'lı ko'zimdi,
Jangenem, sen bu'gin jaslap barasan'!

I. Yusupovtin' qosıg'ı biz joqarida atap o'tken formag'a tolıq sa'ykes keledi. Bunda h'a'r ba'nttin' son'ındag'ı «qalmas» redifinin' aldındag'ı so'zler (ton'-mun'-gu'l h'.t.b.) o'z-ara uyqasadı. Qosıqtın' ataması da rediften kelip shıqqan. Demek, I. Yusupov o'z shıg'armasın ba'ntlik redifin' klassikalıq u'lgisin saqlap jazg'an. X. Da'wletnazarovtin' biz mısall keltirgen qosıg'ı «Xoshlasıw» dep ataladı. Biraq qosıqtag'ı ba'ntlik redif - «barasan». Shayır bunda atamanı qosıqtın' ulıwma mazmunınan kelip shıg'ıp qoyg'an. Lekin bul qosıqta da ba'ntlik redifin' aldındag'ı so'zler (taslap-jaslap-laplap h'.t.b.) o'z-ara uyqasadı.

Demek h'a'zirgi qaraqalpaq a'debiyatında ba'ntlik redif jaratıw boyınsha shayırlardıń ko'rkem izleniwshiligin ko'riwge boladı. Ol forma sulıwlıg'ın ta'miyinleydi h'a'm ba'ntlerdi bir-biri menen tig'iz baylanıstıradı (h'a'r bir ba'nttin' son'ındag'ı rediflerdin' aldındag'ı so'zlerdin' o'z-ara uyqasıwı). Solay etip, ol shıg'armanı bekkem organi-kalıq birlikke iye bir pu'tin shıg'armag'a aylandıradı.

TEMA BOYINSHA SORAWLAR:

1. Uyqastın' anıqlamsın aytıp h'a'm ta'riplep berin'.
2. Quramalı uyqas degenimiz ne?
3. Yanım uyqas degenimiz ne?
4. Aralas uyqas tu'sinigin ta'riplep berin' h'a'm og'an mısallar keltirin'.
5. Tutas h'a'm tutas uyqas tu'sinigi h'aqqında aytıp berin' h'a'm mısallar keltirin'.
6. Tohq h'a'm tohq emes uyqas tu'sinigi h'aqqında aytıp berin'.

h'a'm mısallar keltirin'.

7. Uyqasıwshı so'zlerdin' tu'biri h'a'm qosımtalanın' uyqasıw boyınsha aytıp berin' h'a'm mısallar keltirin'.

Juplasqan uyqas tu'sinigi h'aqqında aytıp berin' h'a'm mısallar keltirin'.

9. Qos uyqas yamasa qaytalanıwshı uyqas h'aqqında aytıp berin'.

10. Uyqasatug'ın so'zlerde u'nles h'a'm qaytalanıwshı sesler h'aqqında aytıp berin'.

11. Da'stu'riy qosıqlarda uyqastın' qatnaspaw jag'dayların tu'sindirip berin'.

12. Erkin qosıqlardag'ı uyqas h'aqqında aytıp berin'.

13. Uyqas ushın sırttan kelgen so'zlerdin' qatnasıwı h'aqqında aytıp berin'.

14. Qosıqtın' tek jup qatarların' uyqasıwı h'aqqında aytıp berin'.

15. Qosıqtın' tek taq qatarların' uyqasıwı h'aqqında aytıp berin'.

16. Uyqasıwshı so'zlerdin' jazba h'alındag'ı h'a'm awızsha aytılıwındag'ı ayırmashılıqlar h'aqqında aytıp berin'.

17. Seslik uyqaslar h'aqqında ulıwma tu'siniklerdi aytıp berin'.

18. Alliteratsiyalıq uyqaslar h'aqqında mısallar keltirip aytıp berin'.

19. Assonanslar h'aqqında mısallar keltirip aytıp berin'.

20. Anafora h'aqqında aytıp berin'.

21. Redif h'aqqında aytıp berin'.

22. Redif h'a'm uyqastın' qatnası h'aqqında aytıp berin'.

23. Qatarlıq redif h'a'm onın' tu'rleri h'aqqında aytıp berin'.

24. Ba'ntlik redif h'a'm onın' tu'rleri h'aqqında aytıp berin'.

25. Uyqastın' qosıq ba'ntin sho'lkemlestiriwdegi xızmeti h'aqqında aytıp berin'.

26. Uyqastın' ırgaq penen qatnası h'aqqında aytıp berin'.

PAYDALANILG'AN A'DEBIYATLAR:

1. Jirmunskiy V.M. Rifma, ee istoriya i teoriya, Petrograd, 1923, 9-bet
2. Orazımbetov Q. Ha'zirgi qaraqalpaq lirikasında ko'rkem formalardıń evolyutsiyası h'a'm tipologiyası, No'kis, «Bilim», 2004, 105-129-betler
3. Literaturnıy entsiklopedicheskiy slovar, M. «Sovetskaya entsiklopediya», 1987, 20, 21, 39, 321-betler

UYQASTIN' MAZMUNG'A QATNASI

Sabaqtin' jobasi

1. Uyqastin' qosiq mazmunin jetkeriwdegi xizmeti

2. Uyqas teoriyasi h'aqqında a'debiyat teoretiklerinin pikirleri

3. B. Genjemuratovtin' h'am I. Yusupovtin' qosiqlarında uyqastin' mazmung'a qatnasi boyınsha talqi

Qosiq - bul a'debiyattag'i en' eski janr. Bir neshe min' jillar dawamında ol so'z iskusstvosiınin' jetilisen tu'ri sıpatında qaliplesti. Usı min' jillarda h'a'r bir milliy a'debiyatta so'z sheberleri, talant iyeleri onin' bu'gingi ku'ndegi sırlı qubılıs da'rejesine ko'teriliwine o'zlerinin u'leslerin qostı. Ko'p g'ana a'debiyatlarda qosiq janrının o'zi onin' teoriyasınan a'dewir alg'a ilgerilep ketti. Endi qosıqtın' qosiq bolıp qaliplestiwindegi sırlı, onı quraytug'ın elementlerdin' sırlı jumbaq bolıp qaldı. Adam sanasına estetik, emotsional ta'sir jasawdın' ayırıqsha quralı sıpatında qosıqtın' ko'rkem a'debiyattın' basqa tu'rlerinen baslı ayırmashılıq belgileri, onı quraytug'ın elementlerdin' bir sistemag'a birige alıw o'zinshelikleri qusag'an ma'seleler bu'gingi a'debiyattanıw iliminin' izertleniwi tiyis bolg'an baslı problemalarınan esaplanadı. Qosiq qurılısı, uyqas h'am onin' shıg'armadag'i xizmet shegaraların anıqlaw da a'debiyattanıw iliminde en' a'h'miyetli ma'selelerdin' birinen esaplanadı.

Qaraqalpaq poeziyasının' qosiq qurılısı h'aqqında so'z bolg'anda, ko'birek, uyqas na'zerde tutiladı. Sebebi, uyqas - qaraqalpaq qosiq qurılısının' g'ana emes, al ulıwma qaraqalpaq poeziyasının' en' tiykarg'i elementlerinin' biri. Bizin' poeziyamız a'zelden uyqasqa bay bolg'an. Ha'tteki, ushırma so'zler, naqıl-maqallar da uyqasqa qurılğan.

Uyqas qosıqtın' en' tiykarg'i elementi bolıwının' baslı sebebi sonda, og'an poeziyalıq shıg'armalarda ju'da u'iken wazıypa ju'klenedi. Birinshiden, uyqas qosıqtın' ko'rkemligine tikkeley ta'sir jasaydı. Jaqsı poeziyalıq shıg'armalarda uyqas ushın en' tartımlı, en' ko'rkem so'zler tan'lap alınadı. Ekinshiden, bir tegis, qarısıp ketken uyqaslar qosıqtın' ırg'ag'ına ta'sir jasap, onin' muzikalılıg'ın arttıradı. U'shinshiden, uyqas shıg'armanın' obrazlıg'ın ku'sheytledi. Uyqas ushın polifanik ma'niske iye so'zler tan'lap alınsa, qosıqtın' metaforalıq ma'nisi ku'sheyip, ol ko'rkemlew quralı xizmetin de atqaradı. To'rtinshiden, uyqas mazmun menen de tig'iz baylanısqa

tu'sedi. Demek, uyqas forma menen mazmundı biriktiriwshi element ekenligi dawsız.

Solay eken, uyqastın' qosıqtag'i en' tiykarg'i xızmetlerinin' biri bolg'an onin' mazmung'a qatnasın anıqlaw, bul boyınsha baqlawlar, izertlewler alıp barıwdın' a'h'miyeti usınnan kelip shıg'adı. Sebebi uyqastın' xızmeti bir qatar menen ekinshi qatardı uyqastırıw, ba'ntti payda etiw menen sheklenbeydi. Ol o'zinde pikirdi alıp ju'riw uqıbına da iye. Bul h'aqqında a'debiyat teoretikleri de, shayırlar da o'zlerinin' pikirlerin bildirgen. Ma'selen, V.V. Mayakovskiy: «Uyqas bizdi onnan burıng'i qatarg'a qaytaradı, onı eske saladı, bir pikirdi an'latatug'ın ba'nttin' barlıq qatarların birgelikte bolıwg'a majbu'rleydi.»¹³ - deydi. Uyqas qosıqtın' basqa elementleri menen o'z-ara baylanısqa tu'se otırıp, onin' mazmunın ku'sheytetug'ın h'aqqında da bir qansha pikirler aytilg'an. «Uyqas poetikalıq obraz benen o'z-ara h'a'reketke kirise otırıp, qosıqtın' mazmunın ku'sheytledi, ondag'i pikirlew mu'mkinshili-gin ken'eytedi.»¹⁴ «Uyqas arqalı qosıqtag'i oy-pikirdi alıp ju'riwshi so'z ayırıqshalanıw turadı.»¹⁵ «Demek, uyqastın' a'h'miyetli xızmetlerinen biri shıg'arma mazmunı h'am ideyasının' jetkeriliwi ushın ja'rdem beriwshi tu'siniklerdi tastıyıqlaw h'am ku'sheyttiriwdur.»¹⁶ Sonlıqtanda uyqastın' qosıqtag'i tiykarg'i xızmetlerinin' biri onin' ma'nilik ju'klemege iye ekenligi, usı arqalı uyqasıwshi so'z basqalarınan ajralıp turatug'ınlig'i belgili boladı. Bunnan shayırlardın' o'z shıg'armalarına uyqas tabıwg'a bolg'an juwapkershiliginin' da'rejesi h'aqqında tu'sinik te kelip shıg'adı.

Sunday-aq ilimpazlar ortasında uyqastın' mazmung'a qatnasi jo'ninde bir-birine qarama-qarsı pikirler de bar. Belgili rus a'debiyat teoretigi L.I. Timofeev uyqas mazmung'a qatnaslı¹⁷ dep esaplasa, B.P. Gonsharov uyqastın' mazmung'a qatnasın onin' «leksik wazıypası» dep qaraydı.¹⁸ Al ko'rnekli o'zbek a'debiyatshısı U. Tuyshiev mazmun tamanın uyqastın' jeti wazıypasının' birinshisi sıpatında qaraydı.¹⁹

U. Tuyshievtin' pikirinshe uyqastın' mazmun menen baylanıs wazıypası u'sh ta'repten a'melge asırılardı. Uyqas en' da'slep mazmun

13 Goncharov B.P. Zvukovaya organizatsiya stix i problemı rıfm?, M. «Nauka», 1973, str-168

14 Sonda, 169-bet

15 Xamraev M.K. Osnovı tyurkskogo stixoslojeniya, Alma Ata, «Mektep», 1963, str-28

16 Tuychiev U. Wzbek poeziyasida barmoq sistemasi, Tashkent, «Fan», 1966, 109-bet

17 Timofeev L.I. Osnovı teorii literaturı, M. 1976, str-334

18 Goncharov B.P. Zvukovaya organizatsiya stix i problemı rıfmı, M. «Nauka», 1973, str-198

19 Tuychiev U. O'zbek poeziyasida aruz sistemasi, T. «Fan», 1985, 247-bet

menen baylanışlı, ol kerekli tu'siniklerdi, olardı qatardın' aqırına shıǵarıw arqalı tastıyıqlap ko'rsetiwdi an'latadı: ekinshiden, uyqasqa ajratılǵan a'h'miyetli so'zler pikir ag'ımınan kelip shıǵadı h'a'm onın' za'ru'riy bo'legi bolıp qaladı. Uyqasatug'ın so'z o'zi jaylasqan qatar yamasa ga'pten ajralǵan h'alda h'esh qanday pikirdi an'lata almaydı. U'shinshiden, uyqas temag'a baylanışlı h'alda jan'a so'z h'a'm terminler esabınan jan'alanıp baradı, leksik tamanınan o'zgerip h'a'm bayıp turadı: uyqastın' mazmun menen baylanışlı bolǵan o'zgeriwi so'zlerdin' du'zilisi, obrazlı, sinonim, tu'bir, qosımta, bir-birine kontrast mag'analı so'zlerdin' uyqasıwına da qaraydı.²⁰ Demek, uyqastın' mazmunga qatnası ma'selesı de formanın' mazmunga qatnası sıyaqlı aktual h'a'm uyqastın' tiykarg'ı wazıypalarınan' biri sıpatında ayırıqsha u'yreniwdi talap etetug'ın problemalardan esaplanadı.

Qaraqalpaq poeziyasında to'rt qatardı bir ba'ntke biriktiriw da'stu'rge aylang'an. Bizde to'rt qatarlı qosıqlar ko'birek gezlesedi. Usı to'rt qatardı bir sintaksislik birlik yamasa ga'p dep qabıllaytug'ın bolsaq, shayırdan usı to'rt qatarda shıǵarmada beriletug'ın pikirdin' bir bo'legin jetkeriw talap etiledi. Shayır usı to'rt qatarda pikirdi de beriwi, obrazlı so'zlerdi de tabıwı, belgili sistemag'a tu'sken uyqastı da qollanıwı kerek. Sonday-aq ekinshi ba'nttegi pikir birinshi ba'nttegi pikirdin' logikalıq rawajlanıwı bolıwı tiyis. Endi bir ba'nttegi pikirdin' rawajlanıw o'zgesheligin, og'an uyqas ushın qollanılǵan so'zlerdin' ta'sirin bazı bir misallar arqalı qarastırıp o'tpeyik.

1. Tan'larım oyanbas tolqın sestinen,
Qaylardan alarman onday ku'shti men?
Duzlı shan'g'ıt ko'mgen ko'ller u'stinen,
Bul jag'ısqa tu'spey barar tırnalar.

2. Ba'h'a'rim gu'zge megzer,
Kewilim du'zge megzer,
Bul du'nya bizge megzer,
Janım seni sag'ing'anımda.

Birinshi misal shayıır I.Yusupovtın' qa'lemine tiyisli. Ol shayıır ta'repinen jazılǵan belgili shıǵarmanın' tek bir pa'rshesi bolıwına qaramastan usı to'rt qatarg'a-aq ul'ken oy-pikir ja'mlengen. Lirik

qah'armannın' kewil keshirmelerinen, onın' da'rtlerinen h'a'r kim o'z oy keshirmesin, da'rtin ko'redi. Qosıqtag'ı baslı pikir keleshek a'wlad aldındag'ı islegen gu'nalarımızg'a o'kinish. Keshegi jıllarda jiberilgen, bu'gin de dawam etip atırǵan kemshiliklerge ku'yinish. Shayır qosıǵının' bul ba'ntin joqarıda aytqanımızday bir sintaksislik birlik dep qabıllay almaymız. Ol eki ga'pten ibarat. Ba'nttin' da'slepki eki qatarında lirik qah'armannın' o'tmishti eslewi, onı sag'ınıwı, an'sawı o'z ko'rinisin tapsa, onın' son'g'ı eki qatarında bu'gingi qubılıslar, ekologiyamızdın', ta'biyatımızdın' bu'gingi kelbeti sa'wlelenedi. Yag'niy shayıır antiteza usılın qollanıw arqalı o'zi bermekshi bolıp otırǵan pikirdin' o'tkirligine, anıqlıǵına erispekshi boladı. Bir ba'ntte qarama-qarsı eki pikirdi rawajlandırıw pu'tkil qatarlar arqalı a'melge asırılǵanı menen de bunda og'an uyqas ushın qollanılǵan so'zlerdin' tikkeley ta'siri ko'rinedi. Biraq bir ba'nttin' h'a'r eki qatarında basqa-basqa oy-pikir emes, al tig'iz logikalıq baylanısqa tu'sken pikir ja'mlengen. Bunday logikalıq baylanıstı ta'miyinlep turg'an da uyqas ushın alıng'an so'zler ekenin da'lilleyik.

Ekinshi misal shayıır B.Genjemuratovtın' h'a'mmege belgili nama qosıǵınan alındı. Bul ba'nttin' h'a'r bir qatarında pikirler dinamikalıq pa't penen rawajlanıp baradı da, da'slepki u'sh qatar to'rtinshi qatar menen tig'iz baylanısqa tu'sedi. Bul bir sintaksislik birlik. Da'slepki u'sh qatarda lirik qah'armannın' ruwxıy h'alatı, kelbeti su'wretlenip, to'rtinshi qatarda ne ushın usılay bolǵanlıǵı tu'sindiriledi. Shayırdın' sheberligi de sonda, to'rt qatarda pikirdi bir orayg'a ja'mlestirip g'ana qalmastan, uyqas ushın ju'da' obrazlı, mas tu'setug'ın so'zlerdi tan'lay bilgen. Ha'r bir qatarda pikirdin' obrazlıǵı kem-kemnen o'tkirlesip baradı. Pikir gradatsiyalıq usılda rawajlanadı. Birinshi qatarda ba'h'a'r gu'zge megzetiledi. Teginlikte ba'h'a'r gu'zge megzetilmeydi. Lirik qah'armannın' qa'lbindegi da'rt usı qatardan-aq an'lanadı. Al kewildin' du'zge megzewi onın' barınsha qulazıp qalg'anın bildiredi. Lirik qah'armannın' da'rti ele de awırlasadı. Pikir rawajlanıwı ele de h'a'wijge minedi. Du'nyanı lirik qah'armannın' o'zine megzetiwi arqalı oy-pikirdin' rawajlanıwı shegine jetedi. Lirik qah'arman ushın o'mirdi o'z ashıǵısız o'tkerse bul du'nya qızıq emes. Shayır qosıqtın' to'rtinshi qatarı arqalı oy-pikirdin' rawajlanıwının' shiyelenisiwine juwmaq jasaydı, onı tu'sindiredi.

Sonday-aq keltirilgen misallardag'ı uyqaslar tek g'ana qatarlardı uyqastırıw ushın emes, al olardı logikalıq baylanısqa tu'siriw ushın

²⁰ Sonda, 248-bet

da qollanılıp tur. Ma'selen, birinshi misaldın' da'slepki eki qatarın alıp qarayıq. Tan'lardın' tolqın sestinen oyanbawı - bul A'miw h'a'm Araldın' buring'ıday tolıp-tasıp turmawı ekenliginin' obrazlı su'wretleniwi. Bunda «sestinen» so'zinin' uyqas ushın alınıwı da tosınnan emes. Onı birinshi qatardag'ı pikirdi jetkeriwidin' gilti dep esaplasa boladı. Ekinshi qatarda shayırdın' sol baxıtlı ku'nlerdi an'sawı, jog'altıwı, eslewinen tuwılǵ'an oyları beriledi h'a'm «ku'shti men» so'zleri da'slepki qatardag'ı so'z benen pa'kize uyqasqa tu'sip g'ana qalmay, ondag'ı pikirdin' dawamı xızmetin de atqaradı. U'shinshi qatardag'ı «u'stinen» so'zi de uyqas ushın og'ada sa'tli alıng'an. Ol tek uyqas xızmetin emes, al kelesi qatar menen baylanıstırıwshı xızmetin de atqarmaqta. To'rtinshi qatarda aytilatug'ın pikir tikkeley usı so'zge baylanıslı. Yag'nıy onı qara so'zge aylandırg'anda «Duzlı shan'ıt ko'mgen ko'ller u'stinen tırnalar bul jag'ısqa qonbay baratır.» degen ga'p payda boladı. Bunda «u'stinen» so'zi sonshellı obrazlılıqqa iye, ol arqalı sol a'tiraptag'ı ekologiyalıq sharayat, lirik qah'armannın' kewil keshirmeleri, o'nip-o'sken ko'line de qayrılmay onın' u'stinen o'tip baratırg'an tırnalar arqalı insaniyat o'mirinde ushırasatug'ın en' qorqınıshlı, tragediyalı jag'day - tuwılıp o'sken u'yın, ma'kanın, watanın ta'rk etiw (onın' qorqınıshlısı da, tragediyası da sonnan ibarat ol o'z erki menen ta'rk etip baratırg'an joq) h'alatı su'wretlengen. Uyqasıwshı so'zler arqalı mazmundı jetkeriwidin' ayqın misalın, mine, usınday qosıqlar arqalı ko'riwge boladı.

Uyqastı ba'nttin' sho'lkemlesiwinde tiykarg'ı xızmetti atqaratug'ın seslik qaytalanıwılarg'a iye so'zler dep qaraytug'ın bolsaq, bul misalda quramalı uyqas penen ushırasamız. Bir qatardag'ı bir so'z benen ekinshi qatardag'ı eki so'z uyqasadı. Uyqas ushın alıng'an so'zlerdin' tek buwın sanı sa'ykes kelip qalmastan, olardag'ı u'nles seslerdin' de sanı sa'ykes. Sesler sanının' sa'ykesligi h'a'm olardın' u'nlesligi sulıw, qarısıp ketken uyqastı h'a'm birge bir tegis ırg'aqtı da payda etedi. Demek qosıqtın' melodiyalılg'ı, namag'a tu'siw mu'mkinshiligi artadı. Bul qaraqalpaq poeziyasının' milliy o'zgesheliginin' tiykarın quraytug'ın belgilerdin' de biri ekenligin aytıp o'tiwimiz kerek.

Al B.Genjemuratovtın' qosıg'ında redifli uyqastın' u'lgisin ko'remiz. Bunda «megzer» redifinin' aldındag'ı «gu'zge», «du'zge», «bizge» so'zleri bir qarag'anda ju'da' a'piwayı uyqas bolıp seziliwi mu'mkin. Biraq bul so'zler u'lken ma'nilik ju'kke iye. Ba'h'a'rdin'

gu'zge megzetiliwi logikalıq jaqtan og'ada durıs. Sebebi ol ya qısqa, ya jazg'a megzetilgende bay mazmun bere almas edi. Lirik qah'armannın' qa'lbindegi da'rttı jetkeriw ushın pu'tkilley qaramaqarsı detallardı qatara qoyıp su'wretlew lazım. Shayır bunı durıs sezgen h'a'm bul so'zdi tek detal sıpatında paydalanıp qalmastan uyqas ushın da qollanıwı arqalı ja'ne de utısqa crisen. Kewildi du'zge megzetiwi, bul du'nyanı o'zine megzetiwi h'aqqında da, bul so'zlerdin' uyqas xızmetin atqarıwı tuwralı da joqarıdag'ı pikirdi aytıwǵ'a boladı. Sonlıqtan da olardı basqa so'zler menen almasırwı mu'mkin emes. Onday jag'dayda qosıq ma'nilik pu'tinliginen ayırılǵ'an bolar edi.

A'sirese, XX a'sirdin' 70-80-jılları qaraqalpaq poeziyasında uyqas salasında, ulıwma qosıq do'retiwshilikte bir qansha izleniwshilikler boldı. Qosıq ushın sha'rtlı tu'rde sistemag'a tu'sken uyqas bolıw kerek degen tu'sinikler o'zgerdi. Endi ko'p g'ana shayırlardın' qosıqlarında bizin' tu'sinigimizdegi qarısıp ketken uyqastın' ornın ju'da' h'a'lsiz uyqaslar iyeledi. Bunday qosıqlarda barmaq o'lsheminin' tiykarg'ı kriteriyası bolǵ'an buwın sanının' ten'ligi printsipi de buzıldı.

Ha'y, adamzat,
So'ylar til bar mende de,
Da'rt ko'p mende,
Ga'p ko'p mende,
Menin' ga'pim nobay ga'p
Gey ma'jgu'n ballarım,
Ot penen ju'r ko'p oynap,
Men a'yyemnen adamzatqa,
Ana edim, jer edim,
Senin' h'a'r bir qıymılın'dı sezemen,
Bar menin' de de ko'kirekte,
Sog'ıp turg'an ju'regim,
Men a'yyemnen adamzatqa,
U'y edim men, u'y edim.

Bul bizin' a'debiyatımızda keyin ala ken'nen do'retilgen erkin qosıq ta emes. Bunday qosıqlarda itibar uyqas penen bir tegis ırg'aqqa qaratılmastan mazmunga, pikirlewge qaratıladı. Uyqas ju'da' h'a'lsiz. Olardın' tek elementleri g'ana bar. Biraq qaytalawlar, emotsional ta'sirshen'likke iye so'zler bir tegis bolmasa da ırg'aqtı payda etedi. Qubılmalı ırg'aqqa iye qosıqlardın' o'zinin' oqılıw intonatsiyası bar.

Bul intonatsiya uyqastın' h'a'lsizligin sezdimeydi. Ondag'ı so'zler, pikirlewler emotsiyalıq ta'sirshen'likti arttırıp minberlik qosıqqa aylanadı. Demek, uyqastın' h'a'm ırğ'aqtın' h'a'lsizligi emotsionallıq sezimtalıg'ı basım minberlik qosıq do'retiliwine kerı ta'sirin tiygizbeydi.

Sh. Seytov a'debiyatımızda ko'birek jazıwshı sıpatında belgili. Biraq onın' poeziyalıq shıg'armaları da o'z salmag'ına iye. A'lle qashan oqıwshısın tapqan. Shayırdın' «Soqpag'ım menin' qaydasan?», «Tawlardan saza», «Jollar» atlı poetikalıq toplamları na'zik, sezimtal lirikag'a tolı. Ol ba'rqulla jan'alıqqa umtıladı. Onın' lirikasında forma salasında da, mazmun salasında da basqalarda gezlese bermeytug'ın jan'alıqtı ko'remiz. Ol o'zinin' prozag'a sıymag'an oyların poeziyag'a sin'dirdi. Jaydarı qosıq formasına sıymag'an oyların o'zinshe jan'asha forma tawıp sog'an engizdi. Ha'zirgi erkin qosıq dep ju'rgen formanı da o'zinin' poeziyasında birinshilerden sinap ko'rgen Sh.Seytov bolıp tabıladı. Shayır qosıqqa uyqas tan'lawda da a'dewir izlengen.

Hu'r qız soqır jeter...

Sol soqır g'arrı,

Jolın nusqap barar ko'zi barlardın'!

Ta'nh'a' o'zi zarlap insaniyat da'rtin.

Ma'n'gi kete berer!

Onı h'u'r qız jeter!...

Shayırdın' qosıg'ınan keltirilgen bul shuwmaqta teren', tujırmalı, meditatsiyalıq oydi aytpag'annın' o'zinde forma salasındag'ı izleniwshilikti de ko'riwge boladı. Onda qatarlardın' buwın sanının' ten'ligi printsipi saqlanbasa da uyqastın' o'zinshe forması qollanılğ'an. U'shinshi-to'rtinshi h'a'm besinshi-altınshı qatarlar o'z-ara uyqasadı. «Barlardın'», «da'rtin» so'zlerinde qaytalanıwshı sesler derlik joq. Biraq bul so'zlerdegi poetikalıq o'tkirlik, olardıń pikir di jetkeriwge tikkeley qatnasıwı uyqastın' h'a'lsizligin bildirmeydi, onın' oqıwshıg'a emotsionallıq ta'sir etiw ku'shin arttıradı. Qosıqtag'ı sistemalı uyqastın' bolmawın, barmaq o'lsheмініn' en' tiykarg'ı kriteriyası bolğ'an buwın sanının' ten'ligi prinsipinin' de saqlanbawın birinshi gezekte qosıqta pikirdin' bashı orıng'a shıg'arılıwı menen tu'sindiriwge boladı. Demek uyqas penen mazmun arasındag'ı qatnastı izertley otırıp, ku'shli pikir geyde h'a'lsiz uyqastı da pa'kize uyqas sıpatında qabıllawg'a mu'mkinshilik jaratatug'ının, geyde shayırlar pikir

o'tkirliğine erisiw ushın uyqastan da waz keshetug'ınlıg'ın ko'remiz.

Biraq usı jerde ja'ne bir soraw tuwıladı. Poeziyada sistemalı uyqastın' bolmawın, onın' mazmunıg'a sin'dirip jiberiliwin novatorlıq dep esaplawg'a bola ma?

Birinshiden, qaraqalpaq poeziyası ju'da' ko'p a'sirlik milliy ta'jiriybege, da'stu'rge iye. Onda qosıqqa uyqas, ırğ'aq, o'lshe m, ba'nt tan'lawdın' da, pikirlewdin' de o'z jolı bar. Milliy poeziyamızda sulıw, qarısıp ketken uyqastın' bolıwı bizin' sanamızıg'a sin'ip qalg'an. Usı ko'z qarastan qarag'anda son'g'ı waqıtları payda bolıp atırğ'an uyqası, ırğag'ı a'dettegidey emes qosıqlardı ko'pshilik oqıwshılar onshelli qabıllay bermeydi.

Ekinshiden, ulıwma ko'rkem a'debiyat, sonın' ishinde poeziya pikirdi ko'rkemlep jetkeriwdi, ko'rkem so'zden o'z ornında paydalanıwdı su'yedi. Sonlıqtanda ol ba'rqulla do'retiwshilik penen qatnas jasawdı, pikirdi jetkeriw usılların h'a'm formaların jetilistiri p barıwdı talap etedi. Usı ko'z qarastan qarag'anda shayırlarımız ta'repinen h'a'r qıylı formalardıń sınaıp ko'rilip atırğ'anlıg'ı, a'debiyattı, poeziyanı bayıtıw dep tu'siniw kerek. Ko'rkem shıg'armanı do'retiw payıtında ko'plegen so'z sheberleri oqıwshılardıń talg'amın esapqa alıw a'meliyatı da tek g'ana bizin' a'debiyatımızda emes, al du'nyanın' ko'plegen a'debiyatlarında bar ekenligin, sonday-aq poeziyanın' formasın emes, al tek onın' mazmunın shıg'armanın' tiykarg'ı elementi dep qarayıwıg'ın oqıwshılardıń ko'p ekenligin esapqa alatug'ın bolsaq, bunday izlenislerdin' de o'zin aqlayıwıg'ına isense boladı.

Sonlıqtan bunday formadag'ı qosıqlarg'a da h'u'rmet penen qarawg'a tuwra keledi. Ma'selen:

Tu'sinik du'nyasının' tarlıg'ı,

adamnıń ko'kiregin qa'peske aylandıradı-
usınday ko'kireklerde

Jawızlıq,

Qıyanet,

Qorqaqlıq oyanadı...

h'a'm olarg'a ta'biyat ta'repinen berilgen jaza-
qaran'g'ı qa'pesler qaran'g'ı qapes h'alında
tun'g'ıyıqqa jog'aladı...

Mine, bunday qosıqlardı uyqası h'a'lsiz dep to'men shıg'armaların' qatarına qosıp qoyıw qıyın. Olardag'ı tujırmalı oy, metaforalıq

su'wretlew astında jasırınıp atırǵan pikir qosıqtı unamlı shıǵarma dep bah'alawǵa mu'mkinshilik beredi. Bul shıǵarma erkin qosıq formasında jazılǵan. Erkin qosıqta sistemalı uyqastın' bolıwı sha'rt emes. Biraq ba'ri bir ko'p g'ana erkin qosıqlarda h'a'siz bolsa da uyqas qatnasadı. Joqarıdagı qosıqtın' ekinshi qatarındagı aylandıradı, altınshi qatarındagı oyanadı, tog'ızınshi qatarındagı jog'aladı so'zleri o'z-ara uyqasadı. Sonın' menen birge olar o'zinen aldınǵı so'zlerde ayılajaq pikirdin' ba'nt basarı, ulıwmalastırıwshısı xızmetin de atqarıp tur. Birinshi, ekinshi qatarlarda du'nya tu'sinigi tar ko'kirekler qaranǵı qa'peske aylanatug'ın «aylandıradı» so'zi menen berilse, onnan keyingi qatarlarda usınday ko'kireklerde Jawızlıq, Qıyanet, Qorqaqlıqtın' payda bolatug'ın «oyanadı» uyqası menen beriledi. Bunda oyanadı so'zi ju'da sa'tli tabılǵan. Sebebi, onın' ornına qa'legen basqa so'zdi qollanǵanda da pikir h'a'siz shıǵar edi. Sebebi, Jawızlıq, Qıyanet, Qorqaqlıq - bular jamanlıq kategoriyaları. Olar shayır su'wretlegendey qa'pestegi ko'kireklerde g'ana oyanıwı mu'kin. Biraq olar tek oyanadı, al olardı qa'pestegi ko'kirek qalay a'melge asıradı, bul ekinshi ma'sele. Shayırdın' baslı utısı a'yne oyanadı so'zin qollanıwında ko'rinedi. Qosıqtın' ba'ntbasarı sıpatında h'a'm uyqas ornında qollanılǵan «jog'aladı» so'zi tuwralı da usınday pikirdi ayırıwǵa boladı. Qullası, keltirilgen misaldagı uyqas ushın qollanılǵan u'sh so'z de pikirdi jetkeriwge tikkeley qatnasatug'ın diqqatqa ılayıq.

Ekinshiden joqarıda keltirilgen qosıqta h'a'm ulıwma erkin qosıqlarda uyqastın' ornın shıǵarmanın' qaysı elementi iyeleydi? degen soraw tuwılıwı ta'biyǵıy. Bunday element birinshi gezekte pikir. Ku'shli mazmun h'a'm o'tkir pikir qosıqtın' bul elementke bolǵan talabın qanaatlandıradı, oqıwshıda da uyqasqa degen an'sawshılıq bolmaydı. Uyqastın' ornın iyeleytug'ın ekinshi bir element - poetikalıq ko'rkem qaytalanıwshı so'zlerden payda bolǵan ırǵaq. Erkin qosıqtın' ta'biyatı artıq yamasa a'piwayı so'zdi qabıllamaydı (qatarlarda buwın sanının' ten' bolıwı sha'rt emesligi, sistemalı uyqastın' da qatnaspawı erkin qosıqqa usınday mu'mkinshilik beredi). Sonlıqtanda erkin qosıqlarda tek pikirdi jetkeriwge tikkeley qatnasatug'ın so'zler paydalanıladı h'a'm olar poetikalıq ko'rkemligi joqarı so'zler bolǵanlıqtan da oqıwshı an'ında uyqastın' ornın iyeleydi.

Solay da uyqastın' qosıqtagı en' tiykargı wazıypalarınin' biri onın' ma'nilik ju'kke iye bolıwı. Bul degenimiz da'stu'riy poeziyada

uyqas qatnasıwı sha'rt h'a'm onın' tiykargı xızmetlerinin' biri qosıqtagı pikirdi jetkeriwge tikkeley qatnasıwında bolıp tabıladı. Ma'selen,

Temir tordın' ishinde-ayıw
 Temir tordın' ishinde-qasqır
 Maymıldiki-ba'rh'a' qol jayıw.
 Kiyiklerdin' ko'zinde jas tur...
 Temir torda in'iranadı sher.
 Temir torda-da'rtli arıslan.
 Ushıw baxtı talaq bu'rkitler.
 Temir torda-mun'lı barıslar.

Bunı uyqas ushın alıǵan so'zler arqalı pikirdi jetkeriwdin' u'lgisi sıpatında qarawǵa boladı. Birinshi ba'ntte de, ekinshi ba'ntte de shayır uyqasqa u'lken ma'nilik ju'k ju'kleydi. Birinshi ba'ntte «ayıw-jayıw», «qasqır-jas tur» so'zleri o'z-ara uyqas ushın qollanılǵan. Bul ba'ntte pikirdin' jetkeriliwi de, mine, usı so'zlerge tikkeley baylanıslı. Qatarlardagı basqa so'zlerdi o'zgertiw mu'mkin, biraq bul so'zler o'zgeritse, onda qosıq ma'nilik pu'tinliginen ayrıladı.

Shayır o'zinin' aytajaq pikirinin' tu'yini bolǵan «ayıw», «qasqır» so'zlerin uyqas ushın qollanbastan «Ayıw temir tordın' ishinde» yamasa «Qasqır temir tordın' ishinde» dep qollanıwı da mu'mkin edi. Biraq onda ol usı turısındagıday tartımlı, tiyimli bola almas h'a'm uyqas ushın alıǵan so'zdi qa'legen basqa so'z benen almasıwıw mu'mkin bolar edi. Shayır bir ba'ntte pikirdi jetkeriwde detal xızmetin atqarıp turgan «ayıw», «qasqır» so'zlerin uyqas ushın paydalanıp, u'shinshi, to'rtinshi qatarlarda usı detallardıń h'a'reketlerine, psixologiyalıq h'alatına baylanıslı so'zlerdi uyqas ushın jegedi. Bul h'alat orıs a'debiyatının' en' belgili shayırlarının' biri V.V.Mayakovskiydin' «Men uyqas ushın qatardın' son'ında en' kerekli, tartımlı so'zdi qollanaman da, og'an qalay bolmasın uyqas so'zlerdi tabaman»²¹ degen ibarasın eske tu'siredi. Shinında da, h'aqıyqıy shayırlar en' da'slep uyqas ushın qolaylı so'zlerdi izlemesten, pikirdi jetkeriwge kerekli bolǵan so'zlerdi izlep tabadı da, sonnan son' barıp og'an uyqas izleydi. B.Genjemuratov qosıǵının' ekinshi ba'ntinde bul da'stu'r ele de tabıslı dawam ettiriledi. «Sher-bu'rkitler», «arıslan-barıslar» so'zleri o'z ara pa'kize uyqasqa tu'siwi menen birge, olar pikirdi jetkeriwge tikkeley

21 Goncharov B.P. Zvukovaya organizatsiya stix i problemı rifmı. M. «Nauka», 1973, str-170

qatnasatug'in detallar. Bunda shayırdın' uyqas ushın so'z izlep ter to'kpesten, al ko'birek o'z pikirın tartımlı, mazmunlı etip jetkeriwge itibardı qaratatug'ını quwanışlı.

Qosıqta ja'ne bir itibardı tartatug'ın jag'day uyqas ushın tek atlıq so'zlerdin' qollanılıwı bolıp tabıladı. Qosıqta uyqas qatardın' son'ında keledi, al qatardın' son'ına gilen' atlıq so'zlerdi jigiw de ulken shayırlıq sheberlikti talap etedi.

A'llette, do'retiwshilik barlıq waqıtta tek jaqsı shıg'armalardan ibarat emes ekenligindey, qosıqqa uyqas tan'law salasında da kemshilikler joq emes. Qosıqların talqıg'a tartqan shayırlardın' shıg'armalarında ma'zi uyqas ushın aling'an, pikirdi jetkeriwge az ta'sir etetug'ın, onı basqa so'zler menen almasırsa da shıg'armanın' ma'nisi o'zgermeytug'ın so'zler gezlesedi. Biraq biz tiykarınan qaraqalpaq lirikasında uyqastın' qosıqtag'ı pikirdi jetkeriwge qatnasın anıqlawdı, onın' h'a'r qıylı ko'rinistegi formaların u'yreniwdi maqset etkenlikten de bunday kemshiliklerge toqtap otırıwdın' za'ru'rligi joq. Biraq qosıq uyqası boyınsha izertlewler alıp barg'anda, olardı u'yrengende bunday kemshiliklerdi seziw, olardı ayırıp ko'rsete biliw kerek.

Ulıwmalastırıp aytqanda, lirikada uyqastın' mazmunga qatnası da forma h'a'm mazmun birligi tu'sinigi menen sabaqlas. Uyqas qosıqtın' tiykarı elementlerinin' biri bolıwınan' da bir sebebi ol shıg'armanın' tek sırtqı sulıwlıg'ı g'ana emes, al onın' ishki mazmunı da ekenliginde. Uyqas - pikirdi jetkeriwdin' en' tiykarı qurallarınan' biri.

TEMA BOYINSHA SORAWLAR:

1. Uyqastın' qosıqtag'ı tiykarı xızmetleri h'aqqında aytıp berin'.
2. Uyqastın' qosıq mazmunın jetkeriwge qatnası h'aqqında aytıp berin'.
3. Uyqas h'a'm shıg'arma mazmunı boyınsha a'debiyat teoretiklerinin' qanday pikirlerin bilesiz?
4. Uyqasız qosıqlarğa talqı jasan' h'a'm olarda sezim h'a'm pikirdi jetkeriwdin' tiykarı usılların anıqlan'.

PAYDALANILG'AN A'DEBIYATLAR:

1. Gonsharev B.P. Zvukovaya organizatsiya stixi i problema rifmi, M. «Nauka», 1973, 168, 169, 170, 198-betler
2. Tuyshiev U. O'zbek sovet poeziyasida barmoq sistemasi, Tashkent, «Fan», 1966, 109-bet

3. Tuyshiev U. O'zbek poeziyasida aruz sistemasi, T. «Fan», 1985, 247, 248-betler

4. Timofeev L.I. Osnovı teorii literaturı, M. 1976, 334-bet

5. Hamraev M. Osnovı tyurkskogo stixoslojeniya, Alma Ata, «Mektep», 1963, 28-bet

O'LSHEM HAQQINDA TU'SINIK

Sabaqtın' mazmunı

1. O'lshem h'aqqında tu'sinik
2. O'lshemnin' tu'rleri
3. Barmaq o'lshemi h'aqqında tu'sinik
4. Aruz o'lshemi h'aqqında tu'sinik
5. Erkin o'lshem h'aqqında tu'sinik
6. O'lshemnin' qosıq janrına ta'siri

O'lshem de qosıqtın' en' tiykarı elementi. Sebebi qaraqalpaq poeziyasın aytayıq, arab poeziyasınan yamasa orıs poeziyasınan ajratıp turatug'ın, a'yne usı o'lshemi, yag'nıy qaraqalpaq poeziyasınan' barmaq o'lsheminde jazılatug'ını bolıp tabıladı. Du'nya xalıqları poeziyasında h'a'r qıylı atamada atalg'anı menen tiykarınan bes tu'rli o'lshem bar. Olar - barmaq (sillabika) o'lshemi, aruz o'lshemi, sillabika-tonika o'lshemi, tonika o'lshemi h'a'm metrika o'lshemi. Bul o'lshemlerdin' h'a'r biri o'zinin' jasalıw kriteriyalarına iye. Ma'selen, barmaq o'lshemi qosıq qatarında buyınlardın' sanının' ten'ligine qurılsa, aruz o'lshemi qatarlardag'ı buwınlardın' sozilın'qı yamasa qısqaılıg'ına qurıladı. Yag'nıy birewinde buyınlardın' sanı, ekinshisinde sapası tiykarı xızmetti atqaradı.

Barmaq o'lshemi joqarıda atı atalg'an o'lshemlerdin' ishinde en' eskisi bolıp tabıladı. Ha'tteki, a'yyemgi grek h'a'm latin a'debiyatlarında qollanılğan kvantativ o'lshem - metrika da barmaqtan a'dewir son' payda bolg'an. «En' eski ulıwma indoevropalıq qosıq qurılısı h'a'zirgi rekonstruktsiya boyınsha sillabika (barmaq) bolg'an. Biraq german h'a'm slavyan tillerinde ol keyin ala tonikalıq, grek h'a'm latin tillerinde kvantativlik metrikalıq o'lshemge aylandı.»

«Usı tu'rinde a'yyemgi kvantativ qosıq mın' jıldan artıq o'mir su'rdi.

Biraq bizin' eramızdın' 1U'-U' a'sirlerinde grek h'a'm latin tillerinde ju'da' a'h'miyetli o'zgerisler boldi: uzun h'a'm qisqa buwınlar arasındag'ı ayırmashılıq sezilmey qaldı, kvantativlik metrikanın' fonetikalıq bazası jog'aldı. Buring'ı tu'rdegi qosıqlar da'stu'rge h'u'rmet ju'zesinen ko'plep jazıldı, biraq tek kitaptag'ı u'lgı boyınsha, massalıq poetikalıq o'nim qosıq qurılısının' basqa sistemasına o'tiw za'ru'rligi tuwıldı.

Bunday qosıq qurılısı ja'ne sillabika boldı...»²²

Tu'rkiy xalıqlar poeziyasında da barmaq o'lsheми en' eski h'a'm en' tiykarg'ı o'lsheм sıpatında ta'n alınadı. «Barmaq vazni» pu'tkil tu'rkler ushın da, biz o'zbekler ushın da milliy vazndur, musulmanlardan burın pu'tkil tu'rk shayırları usı «barmaq» vazni» menen tizimlar, qosıqlar jazar edi.»²³

Soday-aq Fitrat aruz o'lsheминin' tu'rkiy a'debiyatqa musulman-shılıqtan son' kirip kelgenligin, onı a'debiyatqa saray shayırları alıp kirgenligin aytadı. Sonın' menen birge bul ko'rnekli alım barmaq o'lsheминin' da'wir sinaqlarına to'tepki bergенligin, onın' tu'rkiy poeziyada en' tiykarg'ı o'lsheм bolıp qalg'anlıg'ın tастıyıqlaydı.²⁴

Ulwma poeziyadag'ı o'lsheм boyınsha bir qatar miynetler do'retken, bul bag'darda ayrıqsha ornı bar ilimpazlardın' biri U.Tuyshiev bolıp esaplanadı. Ilimpazdın' o'zbek a'debiyatındag'ı barmaq h'a'm aruz o'lsheмlerine bag'ishlang'an monografiyaların tu'rkiy xalıqlar a'debiyat-tanıw ilimindegi en' ko'rnekli miynetlerdin' qatarına jatqarıwg'a boladı. O'lsheм h'aqqında, onın' poeziyalıq shig'armalardag'ı ornı, barmaq, aruz o'lsheминin' o'zinsheлик belgileri tuwralı bul miynetlerden dıqqatqa ılayıq pikirlerdi alıwg'a boladı: «O'lsheм - o'lsheу, meer demekdur. Barmaq sistemasında qosıq qatarlarında yaki ba'ntlerde nızamlı tu'rde ta'kirarlanatug'ın turaq (buwnaq) ta'rtibi o'lsheм dep ataladı.»²⁵ Soday-aq ilimpaz bul miynetinde o'lsheмlerdi «Codka (a'piwayı) o'lsheм» (qosıqlardag'ı qatarlarda ulwma buwın sanı boyınsha ten' bolıwı), «Qospalı o'lsheм» (bul o'lsheмde jazılğ'an qosıqlar ba'ntindegi qatarlardın' biri ekinshisinen bir buwın artıq yaki kem, bir turaq az yaki ko'p boladı), «Erkin o'lsheм» (bul o'lsheм o'zbek a'debiyatında XX a'sirdin' 20-jıllarınan keyin payda boldı. Sol da'wirdegi «mayakovskiyshe qosıq»

dep atalatug'ın teksheli qosıqtı, h'a'zirgi erkin qosıqtı usı o'lsheмge jatqaradı. Bunday qosıqlar sa'ykes da'wirlerde qaraqalpaq a'debiyatında da do'reldi.) dep bo'ldi.»²⁶ Ilimpaz bul miynetinde barmaq sistemasındag'ı ırg'aq, uyqas, ba'nt ma'selelerin de izertlegen. Miynette qaraqalpaq poeziyasının' qosıq qurılısın izertlewde de basshılıqqa alıw tiyis bolğ'an ilimiy juwmaqlar bar.

Ulwma qaraqalpaq poeziyası - folklorlıq poeziya da, klassikalıq poeziya da (A'jiniyazdın' bazı bir qosıqlarında aruz o'lsheминin' elementleri bar ekenligin esapqa almag'anda), h'a'zirgi poeziya da barmaq o'lsheминde do'retiletug'ın belgili. Al barmaq o'lsheминin' tiykarg'ı kriteriyası qosıq ba'ntindegi qatarlarda buwın sanlarının' ten' bolıwı. Qatarlardag'ı buwın sanına qarap ondag'ı buwnaqlardın' sanı belgilenedi. (Buwnaq - qatarlardag'ı so'zlerdi toparlarg'a bo'liwshi, ırg'aqlı tınıs yamasa ırg'aqlı pauza). Al barmaq o'lsheминde buwnaqtın' shegerası so'zdin' shegerasına tuwra keledi. Aruz o'lsheминdegidey bir so'z eki buwnaqq'a bo'linbeydi. Bul barmaq o'lsheминin' en' tiykarg'ı xarakterli belgilerinin' biri bolıp tabıladı. Sonlıqtan da ko'pshilik jag'dayda barmaq o'lsheминdegi qosıqlarda qatarlardag'ı sa'ykes buwnaqlardın' buwın sanı ten' kele bermeydi. Biraq ulwma qatarlardag'ı buwın sanlarının' ten'ligi saqlanadı. Ma'selen,

Ko'rgenmen// awırıw// alma ag'ashın,
Miywası// pispey-aq// to'gilgen sawlap,
Soday// sen de biywaq// iyildi basın',
Jamg'ırsız// ıssıda// turg'anday jawrap.
Ne dan'g'ıl// jollardan// an'g'allar ag'ıp,
Su'tke// toyg'an tayday// shawıp jo'n aldı,
Jurttı// h'ayran etip,// maqsetke jetip,
Aqıl// shoqqısına// barıp dem aldı.

Mısallarda buwnaqlardag'ı buwın sanları to'mendegishe: 1.3+3+5, 3+3+5, 2+4+5, 3+3+5 2. 3+3+5, 2+4+5, 2+4+5, 2+4+5. Barmaq o'lsheминdegi qosıqlarda buwnaqlardın' so'zdin' ortasınan tu'speytug'ınının' tiykarg'ı sebebi ma'nilik qatnasqa baylanışlı. O'ytkeni bir so'zdin' son'g'ı bir yamasa eki buwını keyingi so'zge qosıp oqılса da'slepki so'zdin' ma'nisi buzıladı. Demek barmaq o'lsheминdegi so'zler ortasındag'ı tınıs yaki pauza boyınsha bul

22 Gasparov M.L. «Ocherk istorii russkogo stixa. Metrika. Ritmika. Rifma. Strofa. M. «Fortuna Limited», 2000, str.7,8,10

23 Fitrat, Adabiyat qoidaları, T. «O'qituvehi», 1995, 34-bet

24 Soday, 34-35-betler

25 Tuyshiev U. O'zbek poeziyasida barmaq sistemasi, T. «Fan», 1966, 65-bet

26 Soday, 69,94-betler

nizamlilik barqulla basshiliqqa alinwi sha'rt.

Qaraqalpaq poeziyasida u'sh-to'rt buwınlıdan baslap on altı, on segiz buwınlı qosıqqa shekem gezlesedi. Usıg'an sa'ykes qosıqlardan bir buwnaqtan baslap bes-altı buwnaqqqa shekem bolıwı mu'mkin. Tag'ı bir itibarlı tamarı qatarlardag'ı buwın sanı qosıqtın' janrlıq o'zinsheliline de ta'sir jasaydı. Balalar qosıqları ko'binshe jeti-segiz buwınnan artpaydı. Termeler de jeti-segiz buwıng'a qurıladı. Al tolg'awlarda buwın sanları on bir on eki buwınnan ibarat bolsa, g'a'zzellerde on bes - on segiz buwındı quraydı. Qosıq penen jazılğ'an epikalıq shıg'armalarda waqıyalardı bayanlawg'a amalğ'an orınlardag'ı qosıq qatarları jeti-segiz buwınnan ibarat bolsa, qah'armanlardın' dialoglarında ko'binese on bir buwınlı qosıq qatnasadı.

Solay etip, qaraqalpaq poeziyası da basqa turkiy xalıqlar poeziyası sıyaqlı barmaq o'lsheıni tiykarında do'retilmekte. Bul o'lsheıni-degi qosıqlar ırğ'aqqa tu'siwi boyınsha da, ba'ntke birigiwi boyınsha da, uyqası boyınsha da xalqımızdın' ko'rkem-estetikalıq talg'amına, so'ylew intonatsiyasına, qosıqtı namag'a salıw o'zinsheliline mas tu'sedi. Sonlıqtanda ol a'sirler dawamında milliy poeziyamızdın' tiykarı h'a'm birden-bir qosıq o'lsheıni bolıp qalmaqta. Sonın' menen birge barmaq o'lsheıni du'nyalıq a'debiyatta da en' eski o'lsheımlerdin' biri ekenligin, ayırım xalıqlar poeziyası (a'yyemgi latin h'a'm grek, Batıs Evropa) keyin ala basqa o'lsheınge o'tkeni menen de keyin ja'ne barmaqqa qaytıwı bul o'lsheınnin' o'mirshen'liginen da'rek beredi.

TEMA BOYINSHA SORAWLAR:

1. *Du'nya poeziyasında o'zlerin'iz biletug'n o'lsheımler h'aqqında aytıp berin'.*

2. *Barmaq o'lsheınnin' tiykarı kriteriyası neden ibarat?*

3. *Aruz o'lsheıni h'aqqında aytıp berin'.*

4. *Qaraqalpaq a'debiyatında erkin o'lsheınnin' tiykarı o'zinsheligi neden ibarat?*

PAYDALINILG'AN A'DEBIYATLAR:

1. Gasparov M. L., Osherk istorii russkogo stixa, Metrika, Ritmika, Rifma, Strofika, Moskva, «Fortuna Limited», 2000, 7,8, 10-betler.

2. Fitrat A., Adabiet koydalari, Toshkent, «Wqituvshi», 1995, 34-bet

3. Tuyshiev U., O'zbek sovet poeziyasida barmoq sistemasi, Tashkent, «Fan», 1966, 4-bet.

4. Tuyshiev U., Uzbek poeziyasida aruz sistemasi, Tashkent, «Fan», 1985

5. Xamraev M., Osnovı tyurkskogo stixoslojeniya, Alma-Ata, 1963, 211-bet.

BA'NT HA'M ONIN' TU'RLERI

Sabaqtın' jobası

1. Ba'nt h'aqqında teoriyalıq pikirler

2. Ba'nttin' tu'rleri

3. Eki, u'sh qatarlı ba'ntler

4. Murabbalar

5. Muxammesler

6. Ba'nttin' basqa tu'rleri

Ba'nt poeziyalıq shıg'armalarda ulıwma pikirdin' belgili bir bo'legin o'zinde ja'mlewshi, uyqastın' sistemalıg'ın, tu'rin an'latıwshi h'a'm intonatsiyag'a iye qosıqtın' bir bo'lshegi. Eski qaraqalpaq a'debiyatı, a'sirese, qaraqalpaq klassik a'debiyatı turaqlı ba'ntke iye. Qaraqalpaq a'debiyatında qosıq do'retiwshiler ba'ntti qosıqtın' tiykarı elementlerinin' biri sıpatında esaplag'an. Sebebi, shayırlar ba'nt arqalı o'zinin' aytajaq pikirın retlestirip, toplag'an. Ba'nt arqalı qosıq qatarların anaw yamasa mınaw turdegi uyqasqa biriktirgen. Sonlıqtanda, h'a'tteki, h'a'r qıylı qosıq formaları rawajlang'an XX a'sirdin' o'zinde de (ayırım erkin qosıqlarda h'a'm nasırıy qosıqlardı esaplamag'anda) ba'ntsiz qosıq bolmag'an.

Ba'nt jo'ninde h'a'zirgi du'nya ju'zlik a'debiyattanıw iliminde ko'p g'ana pikirler bar. Ol h'aqqında pikir bildiriwshilerdin' biri B. V. Tomashevskiy bılay deydi: «ba'nt turli belgilerdin' ja'mlesken h'aldag'ı birikpesi. Bul orında ko'lem belgisi de, uyqasıw ta'rizi de, o'lsheımler birikpesi de, janr belgisi de qatnasadı.» «Ba'nt ulıwma uyqas izshilligi menen belgilenedi.»²⁷ «Ba'nt- bul qosıqta ta'kirarlang'an, ulıwma uyqasıw h'a'm intonatsiya menen biriktirilgen qatarlardın' ja'mlesiwi.» Ba'nt... so'zdin' ko'rkem du'zilisine juwap beriwshi intonatsion-ritmik

27 Tomashevskiy B.V. Teoriya literaturı. Poetika. M. «Aspekt Press», 1999, str.206,224

pu'tinlikti payda etedi.» «Ba'nt talqıynı... qosıqtın' basqa h'a'mme tamanları talqıynı menen bekkem baylanış.»²⁸ Al belgili ilimpaz B.P. Gonsharov bul h'aqqında «Qosıqlı so'zdin' qatarlarga bo'liniwi - bul qosıqlı so'zdin' tiykarı»²⁹ dep bildiredi. Ba'nt h'aqqında qosıq teoriyasının' bilimdanı M. L. Gasparovtın' da qızıqlı pikirlerin ushıratıwg'a boladı.

A'llette, bular ulıwma teoriyalıq ko'z qarastan ayılǵ'an pikirler. Biz ushın en' a'h'miyetlisi tu'rkiy xalıqlardıń a'debiyattanıw iliminde bul ma'selelerdin' qalay sheshilgenligi yamasa sheshilip atırg'anlıǵı. O'ytkeni, ba'rshe tu'rkiy xalıqlardıń poeziyasında ba'nt du'ziw o'neri biri-birine og'ada uqsas yaki jaqın. Sonlıqtanda uyg'ır poeziyasının' qosıq qurılısın izertlewshi M. Xamraevtın', qazaq a'debiyatınan Z.Axmetovtın', qırǵız a'debiyatınan K. Risalievtn' h'a'm a'sirese, o'zbek a'debiyatında bul bag'darda bir qansha miynetler do'retken U. Tuyshievtn' pikirleri menen sanaspaw, olarg'a su'yenbew mu'mkin emes.

M. Xamraev ba'ntti payda etiwshi uyqastın' qalay jaylasıwı dep tastıyıqlaydı. «Uyg'ır klassik poeziyasında uyqasıwshı qatarlardın' jaylasıw ta'rtibi h'a'r qıylı, sonlıqtanda bul ma'seleni (ba'ntti) izertlew a'ymiyetli, sonday-aq uyqastın' anaw yamasa minaw ta'rtipte jaylasıwına qarap shıǵarmalardıń forması anıqlanadı.»³⁰

Z. Axmetov bul ma'selege ele de ul'kenirek a'ymiyet beredi. «Ba'nt - qosıq formasının' en' a'ymiyetli ko'rkemlew qurallarının' biri. Ol qosıqtı ırg'aq, intonatsiya h'a'm pikir birliği tiykarında ja'mlestiredi. Bul birlesiwdin' sırtqı ko'rinisi uyqaslardın' jaylasıwı bolıp esaplanadı.

Uyqas ba'nttin' birden-bir belgisi emes, biraq ol qatarlardın' toparlarga birigiwinin' ko'rinisi sıpatında ul'ken a'h'miyetke iye. Uyqas unles qatarlardın' izbe-izligin, sonday-aq ba'ntti qurawshı qatarlardın' sanın ko'rsetedi. Sonlıqtanda ba'ntlik formalardı analizlegende uyqaslardın' jaylasıwına baslı dıqqat qaratıladı.»³¹ Ko'rip otırg'anımızday Z. Axmetovtın' pikirı boyınsha uyqas qosıq ba'ntin sho'lkemlestiriwdegi birden-bir tiykar emes, al bunda basqa elementler menen birlikte g'ana xızmet atqaradı. Bul jag'ınan ilimpaz M. Xamraev penen pikirles emes.

28 Timofeev L.I. Osnovi teorii literaturı, M. 1976, str.335,337

29 Goncharov B.P. Zvukovaya organizatsiya stixi i problemi rifmi, M. «Nauka», 1973, str.61

30 Hamraev M.K. Osnovi tyurkskogo stixoslojeniya, Alma Ata, «Mektep», 1963, str.133

31 Axmetov Z. Kazakskoe stixoslojenie, Alma Ata, «Nauka», 1964, str.145

U. Tuyshiev o'zinen burıngı ba'nt h'aqqında ayılǵ'an pikirlerdi juwmaqlastıra otırıp onı isenimli sıpatlaydı. «Ba'nt qatarlardan sho'lkemlesedi. So'zdin' mazmun jag'ınan tolıq (yamasa salıstırmalı tolıq) h'a'm forması boyınsha basqa qatarlar menen baylanış, seslik tamanı boyınsha uyımlasqan, o'lsheмли bo'legi qatar dep ataladı.

Ba'ntti sho'lkemlestiriwshi na'rse en' da'slep onın' qa'libi - o'lsheми, qatarı (h'a'm uyqası) emes, ba'ki usı qa'lipke quyılǵ'an mazmunı. Sebebi, ba'nt qosıq qurılısı elementi bolıp, ol poeziyanın' emes, ba'ki poeziya negizinde turıwshı na'rsenin' (mazmun) qosıq formasına tu'siw ta'rizidur.»³² Demek U. Tuyshiev ba'nttin' sho'lkemlesiwinde mazmun faktorın en' birinshi orıng'a qoyadı. Bul ko'z qaras durıs. Sebebi, da'stu'riy qosıqlarda ba'nttin' formasın uyqastın' jaylasıwına qarap anıqlawg'a bolǵanı menen, uyqassız qosıqlarda bul kriteriya tuwrı kelmeydi. Bunday qosıqlarda ba'nt mazmunın' belgili bir bo'legin o'zinde ja'mlewine qaray du'ziledi. Sonlıqtanda qosıq ba'ntin talqıg'a tartqanda og'an ulıwma shıǵarmadagı mazmunın' bir bo'leginin' ja'mlesiwın anıqlamaw natuwrı bolar edi.

Qaraqalpaq a'debiyattanıw iliminde ba'nt h'aqqında prof. K.Ma'mbetov «A'debiyat teoriiyası» sabaqlıǵında h'a'm M.Ma'mbetova «I.Yusupovtn' poeziyasının' qosıq qurılısı» dep atalatug'ın kandidatlıq dissertatsiyasında pikir bildirgen. K.Ma'mbetov qaraqalpaq qosıq qurılısının' o'zinsheligin en' jetik biletug'ın alımlardıń biri. Ilimpazdın' uyqas, o'lsheм jo'ninde itibarlı pikirleri bar. «Belgili bir oydı bildiretug'ın qosıq qatarların juwmaqlap biriktiriwshi qatar ba'nt dep ataladı.»³³ Tilekke qarsı, bul anıqlama ba'nttin' ta'biyatın ashıp bere almaydı.

Demek, ba'nt h'aqqında belgili bir tu'sinikke toqtadıq dep esaplaytug'ın bolsaq, bizin' aldımızda son'gı da'wirdegi qaraqalpaq poeziyasında ba'nttin' qanday tu'rleri h'a'm ko'rinisleri bar ekenligin, olardıń jasalıw o'zinsheligin anıqlaw ma'selesini turadı. Sebebi, ba'nttin' tu'ri - bul poeziyada oy-pikirdi, mazmundı jetkeriw usıllarınan da tu'ri. Sonın ushın da bul ma'selege qosıq teoriiyası menen shug'ıllanıwshılar ayrıqsha a'h'miyet beredi.

Ba'nt - bul ba'rqulla do'retiwshilik o'zgeriske ushırap otıratug'ın qosıq elementi. Og'ada talantlı shayırlar milliy poeziyag'a jan'a ba'nt-

32 Tuyshiev U. Wzbek poeziyasida aruz sistemasi, T. «Fan», 1985, 254-bet

33 Ma'mbetov K. A'debiyat teoriiyası, No'kis, «Bilim», 1996, 164-bet

lerdi alıp keledi. Ma'selen, XIX a'sirde jasag'an qazaq shayırı Abay, a'yne, ba'nt bag'darında da milliy poeziyada revolyutsiya jasadı. «Abay ta'repinen «Segiz ayaq» shıg'armasında qollanılğan ba'ntlik o'lshe'm o'zinin' qurılısı boyınsha qazaq poeziyasına shayır ta'repinen engizilgen en' quramalı qosıq forması bolıp esaplanadı.»³⁴

Milliy poeziyada ba'ntlik formalardın' o'siwin, jetilisiwin belgili a'debiyatshı U. Tuyshiev ta gu'zetedı. Ilimpaz XX a'sirdin' 20-jıllarına shekemgi o'zbek a'debiyatında 27 ba'nt tu'ri isletilgen bolsa, h'a'zirgi a'debiyatta ol 41ge jetkenin, a'sirese, h'a'zirgi poeziyada to'rtlik, altılıq h'a'm onlıq ju'da ko'p qollanilatug'ının, bir to'rtliktin' 13 tu'ri bar ekenligin aytadı. Ha'zirgi o'zbek a'debiyatında 13 da'stu'riy, 28 jan'a ba'nt isletiletug'ının bildiredi.³⁵

Akademik M.L. Gasparov oris a'debiyatında jan'a ba'ntlik formalar bul bag'dardag'ı eksperimentler na'tiyjesinde ju'zege keletug'ının, bunda da'stu'riy emes uyqas formaların qollanıw a'h'miyetli faktorlardın' biri ekenligin atap o'tiw menen birge o'z waqtında Lermontov, Fet, Derjavin, Blok, Kuzmin sıyaqlı shayırlar oris poeziyasına jan'a ba'ntlik formalardı alıp kelgenligin bildiredi.³⁶

Ha'zirgi qaraqalpaq poeziyasında da basqa tu'rkiy xalıqlardag'ı sıyaqlı en' kishi ba'nt - masnaviyden (eki qatarlı ba'nt) baslap segiz (musamman yamasa oktava), on to'rt (sonet), on altı qatarlı ba'ntler gezlesedi. Biz bul ba'ntlerdin' jasalıw o'zinsheligin, bir-birinen ayırmashılıg'ın, ba'ntlerde mazmun bo'lekshesinin' jetkeriliwin h'a'm usıg'an usag'an basqa da ma'selelerdi u'yrenemiz.

Ko'plegen tu'rkiy xalıqları sıyaqlı qaraqalpaq lirikasında da eki qatarlı qosıq a'zelden-aq bar forma. Ha'tteki, bizdegi «qosıq» ataması eki qatardın' qosılıwınan kelip shıqqan degen de boljawlar bar. Ma'selen, a'debiyatshı Q. Maqsetov usınday boljawdı alg'a su'redi: «Qosıq, bizin' pikirimizshe, «qos», «qosıw», «qosılıw» so'zlerinin' ma'nisi tiykarında payda bolıp, eki qatardın' jupkerlesiwı, muzikalasıwı tiykarında waqıt o'tiwi menen terminge aylang'an bolıwı itimal.»³⁷

Bul gipotezanı a'debiyatshı Q. Muratbaev ta quwatlaydı: «Tu'rk xalıqları poeziyasının' en' da'slepki sho'lkemlesiw printsipin eki qatar

qurag'anlıg'ı h'aqqındag'ı pikir shınlıqqa anag'urlım jaqın keledi. Usı birlesip qosılıw tiykarında payda bolg'an eki qatarlı qosıqtan h'a'zirgi da'wirdegi tu'rk xalıqları poeziyasındag'ı termin sıpatında qollanılıp kiyatırğan «qosıq» so'zinin' kelip shıg'ıwı itimal.»³⁸

Biz «qosıq» so'zinin' etimologiyasına tu'sinik berip otırmaymız. Ol bizin' u'yrenip atırğan temamızdın' wazıypasına da kirmeydi. Bizin' ushın ulıwma tu'rkiy xalıqlardın' poeziyasında, sonın' ishinde qaraqalpaq poeziyasında en' eski forma esaplanatug'ın eki qatarlı qosıqlardın' bu'gingi a'debiyattag'ı ko'rinisleri, qurılısı, o'zinsheligin u'yreniw a'h'miyetli.

A'dette, biz eki qatarlı qosıq degende izbe-iz qatarı bir-biri menen uyqasıp kelgen qosıqtı tu'sinemiz. Bunday qosıqlar eki qatardan da, to'rt qatardan da bir ba'ntke birigiwi, bunday ba'ntlerge bo'linbey dawam ete beriwı de mu'mkin.

Qosıqtın' h'a'r eki qatarı uyqasıp, ba'ntlerge bo'linbesten dawam etiwı (masnaviy) ko'binshe qaraqalpaq da'stanlarında ushırasadı. Ulıwma tu'rkiy poeziyada da a'yne, usı formanın' en' eski ekenligin bir qatar a'debiyatshılar tastıyıqlaydı: «...Masnaviy u'ken epikalıq formalarda, da'stanlarda qollanılardı. Tu'rkiy jazba a'debiyattın' masnaviyde jazılğan en' tun'g'ısh do'rendisi Yusup Balasug'un ta'repinen XI a'sirde do'retilgen «Qutadugu bilig» shıg'arması bolıp tabılardı. Sonday-aq masnaviyde Alisher Nauaynın' «Xamsa» sıyaqlı iri monumental shıg'arması da do'retilgen.»³⁹

Bul forma h'a'zirgi qaraqalpaq poeziyasında poema janrında, bayanlanilatug'ın syujetke iye qosıqlarda ushırasadı. Demek, bunnan bul ba'ntlik formanın' bayanlawg'a a'dewir beyim ekenligi ko'rinedi.

Isi ba'rh'a ketken qırınğa,
Jeti ag'ayın bolg'an burında.
Galaktika Gelios degen,
Bir a'kenin' balları eken.
Gelios asqan bay bolg'an,
Baylıq, bilimi say bolg'an...
Ot emessen',
emessen' bulaq,
Kimligin'di bilmeymen biraq...

34 Axmetov Z. Kazakskoe stixoslojenie, Alma Ata, «Nauka», 1964, str.339

35 Tuychiev U. O'zbek poeziyasida aruz sistemasi, T. «Fan», 1985, 148-bet

36 Gasparov M.L. Oчерк истории русского стиха. Метрика. Ритмика. Рифма. Стрфика. М. «Fortuna Limited», 2000, str.265

37 Maqsetov Q. Qaraqalpaq qah'armanlıq da'stanların' poetikası, Tashkent, «Fan», 1965, 293-bet

38 Muratbaev Q. Qaraqalpaq poeziyasının' qosıq qurılısı, No'kis, 1977, 9-bet

39 Hamraev M.K. Osnovi tyurkskogo stixoslojeniya, Alma Ata, «Mektep», 1963, str.198

Tu'n emessen',
emessen' ku'ndiz,
Suw emessen',
emesen' qundiz.

Gu'l emessen',
emessen' bu'lbil,

Qız emessen', ya shashi su'mbil.

Joqarıda ko'rip o'tken ba'ntlik forma, ol qaysı janrda jazılıwına qaramastan ırg'aqtın' bir gelkiligi, onın' ba'rqulla bir bap penen rawajlanıp otıratug'ınlıg'ı, ishki forma arqalı pikirlerdin' bir-biri menen ulasıp, jalg'anıp baratırg'anlıg'ı, qosıqtın' ishki dinamikasınıń ku'shliligi menen ulıwmalıqqa iye ekenligi bayqaladı. Ol bizge terme janrın esletedi. Qosıqtın' bul forması belgili bir syujetti yamasa syujetlerdi bayanlaw ushın ju'da mas keletug'ın ko'rinedi. Sonday-aq bul formada ko'binshe buyın o'lshegi shegeralang'an - 8-9 buwınlı qosıqlar onın' tiykarg'ı o'lshegi tur'leri.

Eki qatarlı qosıqlardıń ja'ne bir ba'ntlik forması - eki qatardan uyqasqan to'rt qatardı bir ba'ntke birlestirip qosıq do'retiw usılı. Bul ba'ntlik forma da o'zine ta'n o'zinshelikke iye. Joqarıda ko'rip o'tken formada qosıq ko'lemi ko'binese ulken, ko'lemli waqıyalardı bayanlawg'a maslasqan bolsa, endi bunda qosıq uzın-shubay emes, ko'pshilik jag'dayda to'rt-bes ba'ntten artpaydı.

Qarap tursam mınaw dalag'a,
Zawıq berer kewil qanama,
Ko'k shiyshedey tınıq aspanı,
Aqsham juldız jımın'lasqanı.

Ko'k maysalar nazlı ırg'alıp,
Jasıl do'nip tan'day nurlanıp,
A'l h'awada quslar dizbegi,
Ta'biyatın aytsa gu'zdegi?!

Kel, sen, ba'h'a'r kibi jadırap ku'lip,
Ishqının' otları bawrın'dı tilip,
Sag'ınıştan gu'llesin tatlı sezimler,
A'ne, ay da ko'kte a'ste ku'limler.

To'rt qatardıń bir ba'ntke birigiwi na'tiyjesinde olarda ırg'aq, intonatsiya joqarıda ko'rip o'tken formadan a'dewir o'zinshelikke iye. Sonday-aq bunda buwın o'lshegi de shegeralanbag'an - 8-9 buwınlı h'a'm 11 buwınlı qosıqlar aralasıp kele beredi. Sonın' menen birge bul ba'ntlik formanın' en' baslı kriteriyası h'a'r bir ba'nttin' belgili bir tamamlang'an oydı, pikirdi, sintaksislik birlikti an'latıwında ko'rinedi. Ba'ntke bo'linbeytug'ın eki qatarlı qosıqlar ulken waqıyanı u'zsiksiz bayanlawg'a mas kelse, bul formada h'a'r bir ba'nt ulıwma pikirdin' bo'lsheklerin jetkerip beredi. Demek, bunda ba'nt ulıwma shıg'armanın' quramına kirgeni menen salıstırmalı turde g'a'rezsizlikke iye.

Eki qatarlı qosıqlardıń ayrıqsha o'zinshelikke iye forması - h'a'r ba'nti tek eki qatardan turatug'ın forma. Bunday forma h'a'zirgi qaraqalpaq lirikasında da'slepki eki formag'a salıstırg'anda az ushırasadı. Degen menen, bul formanın' to'rkinini erteden baslanatug'ını, XIX a'sirdin' aqırı, o'tken a'sirdin' basında do'retiwshilik penen shug'ıllang'an shayırlarda, atap aytqanda Sapura Jayılbek qızının' do'retiwshiliginde ushırasıwı ayrıqsha qızıg'ıwshılıq tuwdıradı.

Oqıp turmız ku'nde kelip meshitke,
Balam, namıs eken kim qalsa shette.

Jazılğan taxtag'a h'a'mme sabaqlar,
Oqıwshılar barıp oqıp adaqlar.

A'lip dese, jumnan h'aqıyg'a deyin,
A'lipten oqıdıq, ta dalg'a deyin.

Sapura shayırlar shıg'armanın ko'rinip turg'anınday qosıq teoriyasınan, sonın' ishinde eki qatarlı qosıq poetikasınan a'dewir da'rejede xabarı bolg'an. Sebebi, o'z qosıg'ında tiykarsız h'a'r eki qatardı bir ba'ntke jiklep qoyg'an joq. Bunda h'a'r bir ba'nt o'z aldına sintaksislik birlik. Sonın' menen birge bul ba'ntlik formada ırg'aq ta pu'tkilley o'zinshelikke iye.

Bul forma h'a'zirgi qaraqalpaq lirikasında da do'retilmekte.

Kelip ketti qanshama g'azlar?
Mensingisi kelmedi bazlar...

Bolg'annan son' tuyiq minezim,
O'zim menen boldim bir o'zim...

Son' gey biri «qorqayin» dedi me? -
Tas atip ta ko'rdi kewlime.

Eki qatarli qosiq birinshi gezekte mazmundi jetkeriwde o'zinshelikke iye. Sebebi, to'rt qatarli qosiqta bir ba'ntin' o'zinde pikirdi jetkeriw ushin h'a'r qiyli detallardan, ko'rkemlew qurallari h'a'm usillaridan paydalanıw mu'mkin bolsa (bir ba'ntte eki qatar emes, to'rt qatardin' bolıwı usınday mu'mkinshilik jaratadı), eki qatarli qosiqta bul mu'mkinshilik az. Biraq eki qatarli qosiqta basqa artıqmashlıq - az so'z benen u'lken pikirdi an'latıw (lirikanın' ta'biyatı usını talap etedi) artıqmashlıgı bar. J. Izbasqanovtın' biz misal keltirgen qosıgında da usı sıpatlar saqlang'an. Ha'r eki qatar ulıwma shıg'armadagı oy-pikirdi jetkeriwge ishki formag'a birigiw arqalı qatnaslı bolg'anı menen salıstırmalı tu'rde g'a'rezsiz.

Sunday-aq eki qatarli qosıqlar g'a'zeller sıyaqlı h'a'r qatarda on to'rt-on bes buwınlı o'lsheimde de do'retileği.

Ma'sku'nemlik // quwatın'a// quwat berer// ku'shi joq,
Ishimlikten// abroy alıp, // orden taqqan// kisi joq.

Araq degen// shaytan menen// o'lamata// oynama,
Toyg'annan son'// kim bolasan', // qarap ko'rshi// aynag'a.

Zor shawqımlı// »kontsertin'di«// ko'rip ju'rmen// bir talay
En' bolmasa// bir keshirim// soramadın', // bul qalay?

Ko'rip o'tkenimizdey eki qatarli qosiq formasının' su'wretlew shegerası ken'. Bul formada h'a'r qiyli tematikadagı h'a'm janrdagı qosıqlar jazılıwı mu'mkin. Sunday-aq onın' buwın o'lsheimi de bir tekli emes. Joqarıdagı qosıqtın' h'a'r bir qatarı on bes buwınnan ibarat. Sonlıqtanda onın' ırg'agı da a'dettegiden o'zgeshe. Ha'r bir qatarı to'rt buwnaqtan turadı. Biraq qosıqtın' barlıq ba'ntlerinde buwnaqlardagı buwın sanları ten'dey (4+4+4+3).

Juwmaqlastırıp aytqanda, eki qatarli qosıqlar qaraqalpaq a'debiyatında a'dewir rawajlanıwg'a iye bolg'an ba'ntlik forma. Onı biz ba'ntke birigiwi boyınsha sha'rtli tu'rde u'shke bo'ldik. Biraq usı u'sh tu'rdin' de h'a'r qaysısının' o'zinshelik belgileri bar.

Ma'selen, h'a'r eki qatarı o'z-ara uyqasıp ba'ntke bo'linbeytug'ın eki qatarli qosıqlar ko'birek epikalıq shıg'armalarda, da'stanlarda qollanılsa, son'gı eki forma ko'lemi boyınsha qısqa bolıp, lirikalıq shıg'armalarda qollanıladı. Sunday-aq olardıń oqılıw intonatsiyasında da o'zinshelik bar. Birinshi formanın' oqılıw intonatsiyası terme janrındagı shıg'armalardı esletse, ekinshi forma murabbalarg'a uqsas, al u'shinshi forma o'z aldına oqılıw intonatsiyasına h'a'm ırg'agına iye. Sunday-aq eki qatarli qosıqlardıń ba'ntke bo'liniwiniń en' tiykargı kriteriyası - bul olardıń o'zinde qosıqtagı ulıwma pikirdin' belgili bo'legin ja'mlewi bolıp tabıladı.

U'sh qatarli qosıqlar arab a'debiyatında musallas (arabsha-u'shlik), o'zbek a'debiyatında ush shanoq, azerbayjan a'debiyatında ushlama, Evropa a'debiyatında tertsina, koreets a'debiyatında sidjo, yapon a'debiyatında h'akku degen atamalarg'a iye. O'zbek klassik a'debiyatında bul forma ju'da siyreke gezlesedi. Biraq h'a'zirgi o'zbek poeziyasında Rauf Parfi, Vosit Sadulla, Anvar Obidjon sıyaqlı shayırlardıń do'retiwshiliginde o'nimli qollanılg'an.

U'sh qatarli qosıqlar qaraqalpaq a'debiyatına burınnan ta'n emes forma. Tek ayırım folklorlıq shıg'armalarda gezlesedi. Al jazba a'debiyatta en' birinshi ma'rtebe XX a'sirdin' 70-jıllarınan' basında payda boldı. Bul qubılıs qosiq forması salasında reformator sıpatında ko'zge tu'spegen shayır T.Jumamuratovtın' «No'kis» qosıgı arqalı ju'zege keldi. Usınnan keyin bul forma shayırlar J.Izbasqanov, K. Karimov, H.Ayımbetov, M.Berdievlerdin' do'retiwshiligi arqalı massalıq tu's aldı.

Sonı da atap o'tiw lazım, qaraqalpaq poeziyasındagı u'sh qatarli qosıqlar u'sh tu'rli uyqas formasında (a,a,b. a,b,a. a,b,b.) gezlesedi h'a'm u'sh qatarı sha'rtli tu'rde bir ba'ntke birigedi. Olardagı ırg'aq eki qatarli qosıqqa da, to'rt qatarli qosıqqa da usamaydı. Irg'aq bul formada bir tegis emes, qubılmalı. A'sirese, a,b,a formasında nategis, soqa ju'risli. Biraq h'a'r bir ba'nt qosıqtagı ulıwma mazmunın' bir pa'rshesin o'zine ja'mlestiredi.

Eseyip qız qa'wmet du'zedi,
Qız bolg'anda qanday qız edi!
Xosh sezimler siynesin so'tken.

...Tek sag'ınıştan jigit ju'regi,
Sawashtan son' titiregen edi,
Su'yiklisin o'zinin' eslep!

Betonlar u'stinde bir tu'p toran'g'il,
U'pelek tuqımın shashıp a'tirapqa,
Ba'h'a'r a'yyamında ko'rsetti bu'rtik.

Shaqalar quyashqa sozadı qolın,
Tamırları bekkem ketken teren'ge,
Lekin qayg'ıradı tuqımın' h'alın.

Seni usı ju'rgen jerin'de,
Bo'lep taslar edim h'asilg'a,
Sulıwsan' sen usı tu'rin'de.

Jen'il oramalı'n' basın'da,
Monshaqların' onshelli emes,
Biraq patshadaysan' qasımında.

Shayır J. Izbasqanov poeziyasında su'wretgerlik basım. Ol sezimlengish lirik qah'armanın' ishki jan sezimin og'ada sulıw, qaytalanbas ma'writler arqalı beriwge ba'rqulla h'a'reket jasadı. Sonlıqtanda onın' lirikası h'a'r qashan da sezimtal keledi. Sonday-aq shayır so'zlerdi u'nemli qollanıwg'a umtıladı. Bul, a'sirese, uyqasatug'ın so'zlerde ayqın ko'rinedi. U'sh qatarlı qosıq forması da shayır shıg'armaların' bul sıpatlı belgilerin tek saqlap g'ana qoymastan, onı jetilistirgen.

K. Karimovtın' u'sh qatarlı qosıg'ında da'wirimizdin' baslı problemalarınan esaplang'an ekologiya problemi arqaw etip aling'an. Ta'biyat penen ja'miyet rawajlanıwı arasındag'ı qarama-qarsılıq qosıqta sheber su'wretlengen. Qosıqtın' h'a'r bir ba'nti a'dewir da'rejede g'a'rezsizlikke iye. Birinshi ba'ntte beton u'stindegı toran'g'il (anıg'ırag'ı o'sip turg'an toran'g'ıldın' a'tirapı betonlanıp taslang'an) erte ba'h'a'rde do'gerek-dashqa tuqımın shashıp bu'rtik jaradı. O'sip rawajlanıw h'a'r bir tirishilik iyesine ta'n qubılıs. Ekinshi ba'ntte shaqalardı'n' ko'kke umtılıp o'sip atırg'anlıg'ı (sebebi toran'g'ıldın' tamırları teren'de, ol shaqalarg'a na'r beredi)

su'wretlenedi. Biraq ana toran'g'il tuqımlardı'n' h'alın qayg'ırıp nalıydı. Bunnan keyingi ba'ntlerde tuqımlardı samal a'lle qaylarg'a ushırıp a'ketip atırg'anı, ana toran'g'ıldın' nalasın a'tiraptag'ılardı'n' h'esh qaysısının' esitpey atırg'anı, olarg'a motor sestinin' (motor sestı simvolikalıq ma'nisti – ekologiya h'aqqında qurı shawqım-su'ren salg'anımız benen anıq iske ko'shepey atırg'anımızdı an'latadı) kesent keltirip atırg'anı sa'wlelenedi. Solay etip, qosıqta u'ken problema so'z etiledi. Ha'r bir ba'nt prozadag'ı bir neshe abzats, bettin' xızmetin atqaradı.

H. Ayımbetovtın' qosıg'ı da su'wretlew usılı boyınsha lirik qah'armanın' na'zik sezimlerine qurılıwı menen o'zinshelikke iye.

Ulıwmalastırıp aytqanda, u'sh qatarlı qosıqlar son'g'ı da'wirdin' jemisi bolıp, ol a'debiyatımızg'a bekkem ornıg'ıp aldı. Neshshe a'sirler dawamında qaliplesken to'rt qatarlı ırg'aq, to'rt qatarlı uyqasqa o'zgeris engizdi. Onın' su'wretlew obekti de shegeralanbag'an. Muxammesler (bes qatarlı qosıq) sıyaqlı bul ba'ntlik formanın' da rawajlanıw keleshegi so'zsiz bar.

To'rt qatarlı qosıqlar (murabba) qaraqalpaq poeziyasının' klassikalıq ba'ntlik forması esaplanadı. Bul formada lirikanın' barlıq janrlıq tu'rlerinen tartıp balladalar, poemalar, da'stanlar, qullası, qosıq penen jazılatug'ın h'a'mme shıg'armalar do'retilgen. Ha'zirgi poeziyada usı ba'ntlik formanın' 8 tu'ri ju'da' jiyi qollanıladı. Bunnan tisqari ulıwma to'rt qatarlı bolg'anı menen uyqasıwı boyınsha belgili bir sistemag'a tu'spegen bir neshe tu'ri bar.

To'rt qatarlı qosıqtın' en' klassikalıq tu'ri - bul ba'ntlik uyqas formasında (a,a,a,b) jazıl'g'an qosıqlar. Mine, usı tu'rdin' de bir neshe variantları bar. Ma'selen, h'a'r u'sh qatar o'z-ara uyqasıp to'rtinshi qatar ba'ntin basıp keledi (bul h'a'zirgi poeziyada en' ken' tarqalg'an), ekinshiden, barlıq to'rtinshi qatar tolıg'ı menen yamasa bir-eki so'zden qaytalanıp keliwi mu'mkin, u'shinshiden, ba'ntlik rediftin' aldındag'ı so'zler o'z-ara uyqasıp keliwi, to'rtinshiden, ba'nttin' en' aqırg'ı so'zleri o'z-ara uyqasıp keliwi mu'mkin.

U'shinshi, to'rtinshi tu'rdi da'slepki do'retiwshilerdin' biri (h'a'm en' klassik u'lgilerin) tu'rkmnen shayırı Maqtımqulı bolıp tabıladı. Bul jol XIX a'sir qaraqalpaq shayırları arasında da ken' tarqadı - Berdaq, A'jiniyaz shayırlar o'zlerinin' shıg'armaların' basım

ko'pshiligin, a'yne usi jolda do'retti. XX a'sirde bul joldi ju'da sheber men'gergen A.Dabilov boldi. Al XX a'sirdin' son'gi 30 jillig'inda qaraqalpaq poeziyasinda bul jolda I.Yusupov, X.Da'wletnazarovlar bir qatar shig'armalar do'retkenligin ko'remiz.

Xalıq shaqırsa jatpas namıs-arlılar,
Qıymıldasar jetkeninshe h'alları,
Jigitke bergisiz g'oshshaq g'arrılar -
Aq altınlı eldin' aqsaqalları!

Jigitlikte h'a'r kim esirik bolar,
Qayda qıyqıw bolsa, sonda bar bolar,
Xalqı is buyırsa tındırar bolar,
Eske tu'ser sol g'ayratlı jılları.

Talay at boldırdı shabısın'ızdan,
Talay beller sındı tebisin'ızden,
Qazan zorg'a qaynap tabısın'ızdan,
Ko'p bolg'an kewildin' qıylı-qalları.

Bul ba'ntlik formanin' en' tiykarg'i o'zinsheliklerinin' biri - onda uyqasqa ayırıqsha dıqqat awdarıladı. Ha'r bir ba'nttin' da'slepki u'sh qatarı o'z-ara uyqasıwı menen birge to'rtinshi qatardin' son'gi so'zleri de o'z-ara uyqasadı. Keltirilgen misalda «h'alları-aq saqalları-jılları-qıylı-qalları h't.b.» uyqasqan. Bul na'rse qosıqtın' ko'rkemlik da'rejesin joqarılatadı, tek qatarlar emes, ba'ntlerdin' de bir biri menen uyqasıwı oqıwshıda ayırıqsha estetikalıq sezimdi payda etedi, sonday-aq ol ba'ntlerdin' o'z-ara organikalıq baylanısın da ku'sheytedi. Sonetler gu'lshen'berinde magistral sonettin' bir qatarı o'zinen aldın'g'i on to'rt sonettin' birinshi qatarın qaytalawı o'z-ara baylap tursa, bunda ba'ntlik uyqaslar ba'ntlerdi baylanıstıradı. Bunday formanin' ja'ne bir o'zinshelik tamanı - birinshi ba'nt a,b,a,b tu'rinde uyqasadı. Ekinshi ba'ntten baslap ba'ntlik uyqas birinshi ba'nttin' ekinshi qatarı menen o'z-ara uyqasa beredi. Bul Maqtımqulı qollang'an klassikalıq u'lgi. Onı Abaydın' «segizayag'ı» sıyaqlı tu'rkiy poeziyag'a sin'dirilgen jan'a forma, Maqtımqulının' novatorlıg'ı sıpatında bah'alaw mu'mkin.

Maqtımqulı o'z da'wirinde tu'rkmén poeziyasına murabba

formasın ken'nen engizdi. «Faktlerdin' ko'rsetkenindey, Maqtımqulı shig'arma-larının' 80 protsenti murabba formasında, 10 protsentke jaqını muxammes h'a'm 10 protsentten azırag'ı basqa formalarda do'retilgen.»⁴⁰ Ilimpaz Dawran Abdullaev klassik shayırdın' a'yne usı ba'ntlik formanı tan'lawın onın' o'z shig'armaların tek oqıwshılar ushın emes, al oqıy almaytug'ın tın'lawshılar ushın da do'retkenligin, sebebi, bul formadag'ı qosıqlar xalıq saz a'spablarında baqsılar ta'repinen atqarılıwg'a da qolaylı ekenligi menen baylanıstıradı.⁴¹

Shayır X. Da'wletnazarov ta o'zinin' bir qatar shig'armaların usı xalıqlıq poeziya formasında do'retken. Shayırdın' so'z saplawları, uyqas, ırg'aq tan'lawları bir waqıtları Maqtımqulı tiykarın salg'an mektepten sabaq alg'anınan da'rek beredi. Ol o'zinin' poeziyasında so'zdin' nag'ısın keltirip, onın' gedir-budırın alıp tarashlap, jiltıraq etip jetkeriwge umtıladı. Shayır poeziyası leksik o'zinshelikke iye. Poeziyasının' tili a'piwayı. Quramalasqan, polifanik ma'nige iye so'zler ko'p isletilmeydi. Sonlıqtan bolsa kerek, onın' oqıwshıları ko'p. Shayırdın' qosıqlarında intellektuallıq oy, awıspalı pikir onshelli ko'rinbegeni menen xalıqlıq tilden sheber paydalanıwı arqasında onı oqıydı.

A'rman ko'p, san oyg'a do'ne beremiz,
Ga'jalınlap ga'de so'ne beremiz,
Ko'nlikkish xalıqpız dep ko'ne beremiz,
Kimler qanday, na'zer salmaymız nege?

Suw qa'dirin bilmedik suw endi qa'h'a't,
Qa'h'a't bolıp barar miyrim-sha'pa'a't,
Jaqsını irkip, jamanlıqqa berip pa't,
Ga'de na'kaslıqtı qollaymız nege?

Aq-qus o'ler birge, o'liw bolmag'ay,
Qosıw, ko'beyiw bolsın, bo'liw bolmag'ay,
Ta'g'dir quwg'ınında jeliw bolmag'ay,
Kewiller pu'tin be, shag'laymız nege?

Qosıqtın' ba'ntlik qurılısına keletug'ın bolsaq, h'a'r bir ba'nttin'

40 Abdullaev D. Narodnıe osnovı stixoslojeniya v poezii Maktumkuli, Ashgabad, «Ilim», 1983, str-52
41 Sonda, 62,63-betler

son'ı «nege» redifi menen juwmaqlanadı h'a'm onın' aldındag'ı «salmaymız-qollaymız-shag'laymız h't.b.» sıyaqlı so'zler o'z-ara uyqasadı. Ol qaraqalpaq klassik shayırlarının' ba'nt du'ziw usılın esletedi. Sonday-aq shayır bul qosıg'ında qatarlıq rediflerdi de (berermiz, bolmag'ay), qollang'an. Solay eken, bir qosıqtın' o'zinde bir neshe ko'rkem wazıypa u'stinde is alıp barıwı shayırdın' qosıq do'retiwge bolg'an juwapkershiligin belgilep beredi.

Ha'zirgi qaraqalpaq poeziyasında en' ko'p ushırasatug'ın ba'ntlik forma - shalıs uyqaslı ba'nt. Bul to'rt qatarlı qosıq ushın en' qolaylı forma bolsa kerek. Biz to'mende I. Yusupovtın' 1992-jılı baspadan shıqqan tan'lawlı shıg'armaların' 2 tomıg'ının' 1-tomına engen 4 qatarlı lirikalıq qosıqlarının' ba'ntlik formaların' keskesin keltirmekshimiz (kestegе shayırdın' balladaları, poemaları, sonday-aq to'rt qatarlı emes qosıqları engizilmedi).

A, b, A, B		A, A, A, B		A, A, B, A	
qosıq sanı	Ba'nttin' sanı	Qosıq sanı	Ba'nttin' sanı	Qosıq sanı	Ba'nttin' sanı
56	562	18	178	15	278

Solay etip, kesteden ko'rinip turg'anınday shalıs uyqas to'rt qatarlı ba'ntlik formada ju'da' ko'plep ushırasadı. Bizin' oyımızsha, bul ba'ntlik formanın' ko'p ushırasıwının' en' tiykarg'ı sebeplerinin' biri uyqastın' basqa eki formag'a salıstırg'anda erkinirek bolıwında. Sebebi, ba'ntlik uyqasta da (a,a,a,b), rubayı uyqasta da (a,a,b,a) h'a'r bir ba'ntte u'sh qatardı uyqastırıwg'a tuwra keledi. Demek, bul eki forma shalıs uyqaslı formag'a salıstırg'anda shayırdı ko'birek shekleydi.

Adamlar ishinde jalg'ız jasamaq-
A'zeliy peshemiz senin' h'a'm menin'.
Ju'regim to'rinde o'sken bir daraq,
Ta'n almas du'nyanın' sheksiz ken'ligin.

Keshe basıp o'tken jan'ilis izler,
Jegidey kemire baslar janımdı.

Ruxım misli bir dalag'a megzer
Qulazıp atırg'an. Appaq tan'ımdı.

Sensiz atırıwdan shegemen h'azar,
Jalg'an baxıtlılıq jubatpas meni.
Kewlimnin' jalan'ash bir darag'ı bar,
Gu'llendirer senlik jekkelik demi.
Adamlar ishinde jalg'ızban sensiz...

Shayıra Pa'tima Mırzabaevag'a tiyisli bul qosıqtın' h'a'r bir ba'ntinin' birinshi-ekinshi qatarı o'z aldına, u'shinshi-to'rtinshi qatarı o'z aldına sintaksislik birlik. Demek ga'p qurawda shayır erkinlikke iye. Sebebi, bul taq h'a'm jup qatarlar o'z-ara uyqaspaydı. Usı qa'de ekinshi ba'nttin' to'rtinshi qatarında buzıladı. To'rtinshi qatardın' ekinshi bo'legi u'shinshi ba'nttin' birinshi-ekinshi qatarına qosılıp bir ga'pti payda etedi. Ba'ntti bunday etip eki ga'pke bo'liw jıynaqlılıqtı keltirip shıg'aradı. Ga'pti payda etiwshi qatarlar o'z-ara uyqaspaytug'ın bolg'anlıqtan da ekinshi qatar birinshisinin' ba'ntin basıp, oydın' juwmaqlang'anın an'latadı. Mine, to'rt qatarlı qosıqtın' ishinde shalıs uyqaslı ba'nttin' ko'birek qollanıwının' ja'ne bir sebebi usınnan da bolsa kerek.

Rubayı uyqaslı ba'nttin' de o'zine ta'n o'zinshelikleri bar. Bul birinshi gezekte qosıq ırg'ag'ında ko'rinedi. Birinshi-ekinshi qatarda h'a'wijge minip baratırg'an ırg'aqtın' epkini u'shinshisinde pa'seyip, to'rtinshisinde qaytadan h'a'wijge shıg'adı. Bunday ba'ntlik formalar ko'binese bir ga'plik konstruksiyag'a iye boladı.

Ko'p adam tu'sinbes o'zimdi,
Sonlıqtan so'ylemes so'zimdi.
Sonda da h'esh kimgе o'kpem joq,
Sonda da adamman to'zimli.

Tın'lamay jo'n-josaq ga'pimdi,
Ko'p adam sırtımnan da'pindi,
Sonda da h'esh kimgе kegim joq,
Sonda da qoymayman ma'pimdi.

Shayır dep ilh'amı sarqılğ'an,

G'awasat tarqatar sirtimnan,
Sonda da h'esh kimgе dıg'im joq,
Sonda da ketpeymen jurtimnan.

Bunday ba'ntlik formanı qollanıw shayırg'a bir shıg'armada bir neshe ko'rkem wazıypa u'stinde islew mu'mkinshiligin jaratqan. Qaytalawlar, antiteza, gradatsiya sıyaqlı ko'rkemlew usılları, alliteratsiya, anafora sıyaqlı seslik uyqaslar, ishki uyqaslar (tu'sinbeso'ylemes, adamman-qoymayman-ketpeymen) – mine, shayırdın o'z oy-pikirin ko'rkemlep jetkeriw ushın bolg'an umtılısları. Ha'r bir ba'nttin' bir ga'pti - qarsilas dizbekli qospa ga'pti payda etiwı pikirlewın shayır tan'lag'an usılına mas tu'sken. Mine, buni mazmundı ashıp beriwdegi ba'ntlik formanın' xızmeti dese boladı.

Bes qatarlı qosıq (muxammes) qaraqalpaq a'debiyatında burınnan bar forma. Onı qaraqalpaq a'debiyatına birinshilerden bolıp engizgen A'jiniyaz shayır (XIX a'sir). Bul forma bu'gingi ku'nde de ko'p g'ana shayırlardıń do'retiwshiliginde ko'rinbekte.

Ha'zirgi qaraqalpaq poeziyasında muxammes o'zinin' do'reliw da'wirindegi klassikalıq formasınan da, mazmunınan da o'zgeriske ushirag'an. Ol h'a'r qıylı tematikanı so'z etiwı, h'a'r qıylı uyqas, o'lshe formalarına iye bolıwı mu'mkin.

Ko'zime ga'wh'ar ko'rindi oynap o'sken jerlerim,
Bag'i-bostanlı dala, eginli atız, sho'llerim,
Yadımnın shıqqan emes senin' balalıq ku'nlerin',
Qulag'imnan ketpeydi shu'ldirlegen tillerin',
Jastan erkelep o'sirgen, Rayxanı, barmısan'?

Yamasa

Ju'zin'di ko'rmedim sag'ındım,
Dushpanın' bas iyip bag'ındı,
Barmısan' du'nyanın' ju'zinde,
Jog'alg'an perzentin' tabıldı,
Jan ana-jan ana-jan ana!

Birinshi muxammes usı formanın' klassikalıq u'lgisinde jazıl'g'an. Sebebi, muxammes klassikalıq u'lgisinde birinshi ba'nt tolıg'ı menen o'z-ara uyqasıp, ekinshi ba'ntten baslap da'slepki to'rt qatar o'z-ara

uyqasadı da, besinshi qatar birinshi ba'nt penen uyqasadı. T.Jumamuratovtın' muxammesinin' uyqas h'a'm o'lshe (h'a'r qatarı 15 buwınnan) formaları usınday. Qosıqta forma mazmunga sa'ykes keledi. Ekinshi muxammes ariya formasında jazıl'g'an. Qosıq avtordın' «Tiklengen tuw» dramasında bas qah'arman Bayxan ta'repinen atqarıladı. A'zelden namag'a qolaylastırılıp jazıl'g'anlıqtan ba, qatarlarda seslik u'nleslik ku'shli, so'zlerde emotsionallıq ta'sirshen'lik basım. To'rt qatar o'z-ara uyqasıp, besinshi qatar naqırat sıpatında qollanılardı. Ha'r bir qatarda 9 buwın. Sonlıqtanda onın' oqılıw intonatsiyası da birinshi muxammesten o'zgeshe.

Al K. Raxmanovqa tiyisli «Ulin'man, Watan!» muxammesi uyqas qurılısı boyınsha pu'tkilley o'zgeshe. Bunda to'rtliklerdegiy shalı uyqas qatnasadı.

A'jdedey mektepte o'tti jas wag'im,
Sonnan aq ko'kirek bolg'an shıg'arman,
Erkin gezdım jigitliktin' asqarın,
Qu'diretin' demep talay shıg'ardan,
Pa'rwazlarg'a shaqıradı aspanın'.

Solay etip, h'a'zirgi qaraqalpaq poeziyasında bes qatarlı qosıqlar h'a'r qıylı formada do'retilmekte. Shayırlar o'zlerinin' oy-pikir, ideyaların beriwın bir usılı sıpatında muxammes jolın tan'lamaqta. Biraq h'a'zirgi qaraqalpaq muxammesleri forması boyınsha erkin. Ol lirikanın' janrlıq tu'rine, mazmunına baylanışlı iykemlespekte.

Altı qatarlı qosıqlardıń da (musaddas) do'retiwshileri ko'p. I.Yusupov, T.Jumamuratov, K. Raxmanov, N. To'reshova h'a'm basqa da bir qatar shayırlardıń altı qatarlı qosıqları bar. Onın' da qurılısı, o'lshe besliklerge uqsas. Shayırlar mazmundı ko'rkemlep jetkeriw ushın altı qatarlı qosıqlarda da h'a'r qıylı uyqas, o'lshe formaların sinap ko'rmekte. Qullası, h'a'zirgi qaraqalpaq lirikasında g'ı altı qatarlı qosıqlardı da shayırlardıń o'z shıg'armalarına ba'nt quraw salasındag'ı ko'rkem izlenislerinin' jemisi sıpatında bah'alaw mu'mkin.

Ba'ntlik formalar ishinde teoriyalıq talqıyn etiw boyınsha da, oqıwshı sıpatında gu'zetiw boyınsha da jeti qatarlı qosıqlar (musabba) a'dewir qızıg'ıwshılıq tuwdıratug'ını so'zsiz. Sebebi, u'sh, bes qatarlı qosıqlardı esaplamag'anda qaraqalpaq poeziyasında ba'ntte jup qatarlardın' jaylasıw da'stu'ri qaliplesken. Musabba

qaraqalpaq poeziyasında ju'da' siyrek gezlesedi. Ma'selen, shayır K. Raxmanovtın' 1981-jılı jazg'an jeti qatarlı qosıg'ın talqıg'a tartayıq.

Ko'p ishesen', aytshı, dostım, sebebin, a
Araqsız-aq ju'rmeysen' be ma'sirip? b
Bir waqları dawıl edin', sel edin', a
Erte jang'an juldızımız sen edin', a
Endi bolsa shiyshegerge bas urıp: b
«Menin' yoshım tek solarda» degenin' a
Ja'miyetke, semyag'a h'a'silik. B

Da'rtin'di ayt, ko'kirekke sıymag'an, a
Araqsız-aq tarqamay ma qumarın? b
Bir wakları da'bdeben' jurt jıynag'an, a
Sen boldın' g'oy elin', xalqın' sıylag'an. a
Endi bolsa, jolların'da quladın', b
Hesh kim seni qutqara almas uymadan, a,
Keleshekke bolsa za'rre gu'manın'. B

Qosıqtın' ba'ntlik qurılısı o'z aldına u'yreniwdi talap etedi. Ha'r bir ba'nttin' 1, 3, 4, 6-qatarları o'z-ara, 2, 5, 7-qatarları o'z-ara uyqasadı. Bul sekirmeli ırg'aqtı payda etken. Qosıq bir tegis oqılmaıdı. Biraq ol belgili za'ru'rlik - pikir ag'ımının' bag'ıtın beriw ushın usılay islengen. Qosıqta pikir ekshep-ekshep ayıladı. Bir waqıtları ızzet-itibarg'a iye bolıp, keyin ala ishiwshiliktin' keynine tu'sip alg'an adamg'a qarata ayılatug'ın so'z bir tegis, bir bapta ayılıwı mu'mkin emes. Sonlıqtanda qosıqtın' sırtqı forması onın' ishki mazmunın jetkeriwge og'ada mas tu'sip tur. Qosıqtın' ekinshi bir itibarg'a ılayıq tamarı ha'r bir ba'nt o'zine tolıq tu'rdegi pikirdi ja'mley alg'an. Ma'selen, birinshi ba'nttin' o'zin bir pu'tin shig'arma sıpatında tanıwg'a boladı. Mu'mkin, qatarlardın' sanının' ko'p bolıwı shayırg'a bir ba'nttin' o'zinde o'z oyın jetkeriwge jag'day jaratqan shig'ar. Kerisinshe, ekinshi ba'nt birinshi ba'ntti qaytalap turg'anday. Egerde basqa ayılajaq pikir bolmasa bir ba'nttin' o'zi-aq qosıqqa tabıs alıp keleri so'zsiz edi.

Al shayır Da'niyar Allanazarovqa tiyisli jetilik og'ada sa'tli

shıqqan. Bul qosıq ha'r ba'nti jeti qatardan ibarat bolg'anı ushın g'ana emes, al ko'rkeмлиgi joqarı, aytar jan'alıg'ı bar qosıq ekeni menen a'h'miyetli

Jaqlatpas jag'a, megzep sag'img'a,
Ushan ten'iz a'rman, qayaqqa ju'zsem,
Mag'an bul du'nyanın' ko'rki h'ag'ında
Az dep asıg'ıppan a'lh'asil gu'zge.
Gu'nan' moynın'dadur, a'y, h'a'si bende,
Umitin' - tu'sin'de, on'in'da tu'sken,
Loh palında,

Grin ina'm etken astımda qayıq,
Eskekshim eser jel, jelqomım qızg'ilt.
Assolg'a ten'eppen, etippen ayıp,
Ruwxı - sen, tolıqında juwırg'an qızdın'.
Na'wpir tolıqlarg'a saldırmaz dizgin,
Aldastırıp, taslap ketejaq ishqım -
Watangadayı!...

Qosıqtın' ba'ntlik qurılısı quramalı. Ol a'dettegiden tıs uyqas formasına ha'm o'lshege iye. Ha'r bir ba'ntte 1,3,7 - qatarlar o'z-ara, 2,4,6 - qatarlar o'z-ara uyqasıp, 5 - qatar o'z aldına uyqaspay qaladı. Qosıqtın' qatarları 11 buwınan ibarat, biraq 7 - ba'nt basar qatarı 5 buwın. A'yne usı jetinshi qatar qosıq mazmunın aydınlastırıp, pikir o'tkirligin ta'miyinleydi. Qosıqta du'nya a'debiyatının' wa'killeri ha'm olar jaratqan shig'armalardın' qah'armanları qatnasadı ha'm olar ja'rdeminde lirik qah'armanın' da'rti o'tkir ekenligi ko'rinip, qosıq mazmunı teren'lesedi. A'rmanshıl lirik qah'arman o'mir da'rbentinde pikirleydi, sezimge beriledi. Onın' nalınıw, sag'ınıw, ku'yiniwleri oqıwshını biyparıq qaldırmaıdı. Birinshi ba'nttegi baslang'an pikirlew ag'ımı ekinshi ba'ntte utımlı dawam etip, mazmun aydınlasadı. Qullası, bul ba'ntlik forma qosıqtın' aldına qoyılğan wazıypanı sheshiwde - sezim ha'm pikir birligin ta'miyinlewde mas tu'sken degen juwmaqqa keliwge boladı.

Solay etip, jeti qatarlı qosıq shig'armanın' mazmun, forma ko'rkeмлиgin ta'miyinlew boyınsha itibarg'a ılayıq ba'ntlik forma. Onın' ja'ne bir o'zinsheligi - ol da'stu'riy emes. Qaraqalpaq

a'debiyatında son'g'ı da'wirdin' jemisi.

Segiz qatarlı qosıq (musamman) qaraqalpaq poeziyasında bir qatar shayırlardıń do'retiwshiliginde gezlesedi. Biraq tog'ız qatarlı qosıqtı (mutassa) ushıratpadıq, al on qatarlı qosıq ta (muashshar) az ushırasadı. A.O'tepbergenovtıń «Allan'dı umıtpa», «Alla jan'ılmas» da'stanları usı formada jazıl'g'an. Segiz qatarlı qosıqlar ko'binese ko'lemi u'iken, du'rkin qosıqlarda qollanıladı. Bul ayılatug'ın pikir ko'p bolg'anda olardı topla-toplap beriw ushın qolaylı ekenliginen bolsa kerek.

Segiz qatarlı qosıqtıń h'aqıyqıy u'lgisi sıpatında I.Yusupovtıń «Aral ellegiyaları» qosıg'ın atap o'tiwge boladı. Qosıq 5 bo'limnen 25 segizlikten turadı. Ha'r bir segizlik belgili da'rejede oy-pikirdin' bo'legin o'zine ja'mlegen. Sonlıqtanda usı segizliklerdin' h'a'mmesi jıynalıp bir pu'tin shıg'armanı payda etkeni menen de salıstırmalı tu'rde olardıń h'a'r qaysısı o'z aldına g'a'rezsiz.

Suwı qumaytlang'an bir a'zim da'rya,
Ruxım arqalı ag'ıp baradı.

Demikken en' son'g'ı balıqlar onda,
Esen'kirep qalash qag'ıp baradı.

Burqıp aqqan ılay suwda sayranlap,
Da'ryadan ten'izge bulqınıp oynap,
Erkin tu'ser edi. Joq endi ol waq.

Suwı kesilgen son' nag'ıp baradı?

Qosıq uslayınsha dawam etedi. Pikirdin' bir segizlikten ekinshisine o'tiwi de biazar. Shayır Aral ten'izinin' bu'gingi apatshılıg'ın jetkeriw ushın o'zinshe bayanlaw usılın tan'lag'an. Onda oyshan', da'rtlı lirik qah'armannın' bu'gingi ten'iz kelbetine qarap ah' urıwları, onıń usı h'al'g'a tu'siwi sebebin o'zinshe anıqlawı, ten'izdin' keshegi h'a'm bu'gingi ku'ngi h'aywanatlar, quslar, o'simlikler du'nyası h'aqqında oylanıwları h'.t.b. o'zine ta'n bolg'an h'a'm sulıw formada jetkeriledi. Aytıwımız kerek, segizlikler bul mazmundı jetkeriw ushın og'ada mas tu'sken.

Shayırdın' «To'k tawındag'ı oylar» segiz qatarlı qosıg'ı kompozitsiyalıq qurılısı boyınsha da, ba'ntlik qurılısı boyınsha da, pikirdi jetkeriw usılı boyınsha da o'zgeshe. Qosıqta qatarlar a,a,b,a,v,a,g,g formasında uyqasadı. Qosıq ulıwma 34 segizlikten ibarat bolıp, og'an da'wir, zaman, o'mir h'aqqında shayırdın'

analitikalıq oy-pikirleri ja'mlengen. Qosıqta pikir ag'ımı bir segizlikten ekinshisine ta'biyiy h'alında awısaadı, birindegi pikir ekinshisinde dawam etedi.

O tuwg'an jer! Sen nelerdi ko'rmedin',
Ko'p ko'rgensen' ku'shlilerdin' ermegin,
«Iskenderdin' shaqı bar» dep qudıqqa,
Nege adamlar baqırg'anın serledim.
Ku'shlilerge qosıg'ımdı bersem de,
Senlik watan muh'abbatın bermedim.
Senin' ishqın' kewilge nur quyg'anday,
Su'tilmegin' sag'ındırg'an Ziywarday.

Ulıwma segiz qatarlı qosıqlar waqıyalı shıg'armalarg'a ko'birek mas tu'setug'ını ko'rinip tur. Sebebi, bul forma shayırg'a joqarında atap o'tkenimizdey pikirdi du'rkin-du'rkin etip jetkeriwge mu'mkinshilik jaratadı.

Ha'zirgi qaraqalpaq lirikasında 12, 16 qatardan topla qosıq do'retiw ta'jiriyesi ko'p g'ana shayırlarda ushırasadı. Biraq olar 6,7,8 qatarlı qosıqlarday anıq ba'ntlik qurılısqa iye emes. Olar belgili bir uyqas du'zilisi arqalı baylanıspag'an.

Ulıwmalastırıp aytqanda h'a'zirgi qaraqalpaq poeziyasında shayırlardıń qosıqtı ba'ntke jiklewi boyınsha bir qatar ko'rkem izlenislerin baqlawg'a boladı. En' kishi - eki qatarlı qosıqtan baslap segiz qatarlı qosıqqa (musamman) shekemgi ba'ntlik formalardıń h'a'r qıylı tu'rlerin h'a'm olardıń jasalıwın ko'rip o'ttik. Sırtqı forması boyınsha ba'ntler uyqastın' qatarlarga jaylasıwına qarap du'ziledi. Biraq ba'nttin' en' baslı kriteriyalarınń biri sıpatında mazmundı o'zinde ja'mlew, alıp ju'riw imkaniyatı esaplanadı.

Sonday-aq ko'pshilik jag'dayda ba'nttin' tu'ri lirikalıq shıg'armanın janrına da tikkeley ta'sir jasaydı. Ma'selen, h'a'r eki qatarı o'z aldına ba'ntti quraytug'ın eki qatarlı qosıqlar h'a'm u'sh qatarlı qosıqlar ko'lemi kishi lirikalıq shıg'armalarda qollanılsa, kerisinshe altı, segiz qatarlı qosıqlar ko'lemi u'iken lirikalıq shıg'armalardı jaratadı. Ha'mme janrlarda h'a'm tu'rlerde qollanıla beretug'ın en' universal ba'nt - bul to'rt qatarlı qosıq ba'nti bolıp qalmaqta. Ulıwma qaraqalpaq poeziyasının' en' tiykarg'ı ba'ntlik forması sıpatında to'rt qatarlı qosıq bir neshe uyqasıw tu'rine h'a'm o'lshege, usılarg'a sa'ykes ır'g'aqqa iye h'a'm ol lirikalıq, epikalıq

shig'armalarda da ten'dey o'nimli qollanilip kiyatir.

Ha'zirgi qaraqalpaq poeziyasida usinday belgili ba'ntlik formadagi qosiqlar menen qatar ba'ntsiz qosiqlar da (erkin qosiq, nasiriy qosiq) payda bolmaqta. Olardın salıstırma salmag'i ko'beyip baratirg'anı menen ba'ntli qosiqlar tiykarg'i qosiq forması bolıp qalmaqta.

TEMA BOYINSHA SORAWLAR:

1. *Ba'nt h'a'm onı n' tu'rleri h'aqqında aytıp berin'.*
2. *Ba'nt h'aqqında a'debiyat teoretiklerinin' qanday pikirlerin bilesiz?*
3. *Eki qatarlı ba'nttin' tu'rleri h'aqqında aytıp berin'.*
4. *Ush qatarlı ba'nt h'aqqında aytıp berin'.*
5. *To'rtlikler h'a'm to'rt qatarlı ba'nttin' ayırmashılıg'i h'aqqında aytıp berin'.*
6. *Ba'nttin' qosiqtag'i tiykarg'i funktsiyaları h'aqqında aytıp berin'.*

PAYDALANILG'AN A'DEBIYATLAR:

1. Tomashevskiy B. V. Teoriya literaturı. Poetika, M. «Aspekt Press», 1999, 206, 224-betler
2. Timofeev L.I. Osnovi teorii literaturı, Moskva, 1976, 335, 337-betler.
3. Gonsharov B. P., Zvukovaya organizatsiya stixa i problema rifmı, Moskva, «Nauka», 1973, 61-bet.
4. Xamraev M. K., Osnovi tyurskogo stixoslojeniya, Alma-Ata, 1963, 133-bet.
5. Axmetov Z. A., Kazakskoe stixoslojenie, Alma-Ata «Nauka», 1964, 145-bet.
6. Tuyshiev U., Uzbek poeziyasida aruz sistemasi, Tashkent, «Fan», 1985, 254-bet.
7. Maksetov K., Karakalpak kaxarmanlık dastanlarının poetikasi, Tashkent, «Fan», 1965, 293-bet.
8. Muratbaev K., Karakalpak poeziyasında kosık kurılısı, Nokis, «Karakalpakstan», 1977, 9-bet.

Orazimbetov, Quwanishbay Kelimbetovich.

Qosiq teoriyasi

: [o'quv qo'llanma] / Q. K. Orazimbetov ; mas'ul muharrir B. To'xliyev. — T. : Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010, 88 b. — bibliogr. : 88 b.

ББК 83+83.3(5Ў-6К/К)

ISBN 978-9943-06-294-8

QUWANISHBAY KELIMBETOVISH
ORAZIMBETOV

QOSIQ TEORIYASI

Muharrir:	<i>D.Jumashev</i>
Badiiy muharrir:	<i>K.Dosanov</i>
Texnik muharrir:	<i>N.Rahmonov</i>

Bosishga ruxsat etildi: 9.07.2010.
Qog'oz bichimi 84x108 $\frac{1}{32}$ Hajmi 5,5 б.т.
Adadi 200 nusxa Buyurtma №10.

Alisher Navoiy nomidagi
O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti.

«BAYOZ» MCHJ matbaa korxonasida chop etildi.
100100, Toshkent sh., Yusuf Xos Hojib ko'chasi, 103-uy.